

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ ૨૦૨૩

૧) સાક્ષી તરીકે બોલાવી શકાય નહીં તેવા વ્યક્તિઓએ કરેલા કથનો વિષેયો.

પ્રસ્તાવના:-ભારતીય ન્યાય પ્રણાલીમાં, પુરાવાનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે કોર્ટ સમક્ષ રજૂ થતી સાક્ષી મૌખિક, પ્રત્યક્ષ અને જે તે વ્યક્તિ દ્વારા જાતે જ આપેલી હોવી જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે જે વ્યક્તિએ ઘટના જોઈ હોય અથવા હકીકત વિશે જાણતી હોય, તેણે પોતે કોર્ટમાં હાજર રહીને જુબાની આપવી જોઈએ. બીજા કોઈ વ્યક્તિએ કહેલી વાત (Hearsay Evidence) સામાન્ય રીતે પુરાવામાં સ્વીકાર્ય નથી.

પરંતુ, ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ (BSA), ૨૦૨૩ આ નિયમના કેટલાક મહત્વપૂર્ણ અપવાદો રજૂ કરે છે. આ અધિનિયમની કલમ ૨૬ (જૂના કાયદાની કલમ ૩૨ ને અનુરૂપ) એવા સંજોગોની ચર્ચા કરે છે કે જ્યાં અમુક વ્યક્તિઓને સાક્ષી તરીકે કોર્ટમાં બોલાવી શકાતા નથી, તેમ છતાં તેમના દ્વારા કરેલા લેખિત કે મૌખિક કથનો પુરાવામાં પ્રસ્તુત અને સ્વીકાર્ય ગણાય છે. આ જોગવાઈ "આવશ્યકતાના સિદ્ધાંત" (Principle of Necessity) પર આધારિત છે, કારણ કે જો આવા કથનોને પુરાવામાં સ્થાન ન અપાય, તો સત્ય બહાર લાવવું અશક્ય બની શકે છે અને ન્યાયનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. મુખ્ય જોગવાઈ: ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૨૦૨૩ ની કલમ ૨૬(અ) કલમ હેઠળ, કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરાયેલું લેખિત કે મૌખિક કથન ત્યારે જ પ્રસ્તુત ગણાય છે જ્યારે તે કરનાર વ્યક્તિ:મૃત્યુ પામી હોય, અથવામળી શક્તી ન હોય, અથવાપુરાવો આપવા માટે અસમર્થ બની ગઈ હોય (દા.ત. શારીરિક કે માનસિક બીમારીને કારણે), અથવાતેને કોર્ટમાં હાજર રાખવાનો ખર્ચ કે વિલંબ એટલો બધો હોય કે જે કોર્ટને કેસના સંજોગો જોતાં ગેરવાજબી લાગે.જો ઉપરોક્તમાંથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિ હોય, તો તે વ્યક્તિ દ્વારા નીચેના સંજોગોમાં કરાયેલા કથનો પુરાવામાં સ્વીકાર્ય બને છે:

૧. જ્યારે કથન મૃત્યુના કારણ સાથે સંબંધિત હોય (મરણોન્મુખ નિવેદન - Dying Declaration)

આ કલમનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાતો ભાગ છે.

અર્થ: જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના મૃત્યુના કારણ વિશે અથવા મૃત્યુ તરફ દોરી જનાર સંજોગો વિશે કોઈ કથન કરે, તો તેને "મરણોન્મુખ નિવેદન" કહેવાય છે.

સિદ્ધાંત: એવું માનવામાં આવે છે કે મૃત્યુની નજીક પહોંચેલી વ્યક્તિ અસત્ય બોલતી નથી ("Nemo moriturus praesumitur mentire").

વિશેષતાઓ:આ કથન કરનાર વ્યક્તિને મૃત્યુની અપેક્ષા હોય તે જરૂરી નથી.

જે કાર્યવાહીમાં તેના મૃત્યુનું કારણ તપાસ હેઠળ હોય, તે દીવાની (Civil) હોય કે ફોજદારી (Criminal), બંનેમાં આ નિવેદન પ્રસ્તુત છે. જો કોઈને નિવેદન સાચું, સ્વૈચ્છિક અને કોઈના દબાણ વિનાનું હોવાની ખાતરી થાય, તો માત્ર તેના આધારે પણ આરોપીને સજા થઈ શકે છે. આ નિવેદન લેખિત, મૌખિક અથવા ઇશારા દ્વારા પણ હોઈ શકે છે.

ઉદાહરણ: 'ક' નામની વ્યક્તિ પર 'ખ' ની હત્યાનો આરોપ છે. 'ખ' ને ગંભીર ઈજા થઈ હતી અને મૃત્યુ પહેલાં તેણે પોલીસને જણાવ્યું કે 'ક' એ તેના પર હુમલો કર્યો હતો. 'ખ' નું આ કથન મરણોન્મુખ નિવેદન તરીકે પુરાવામાં સ્વીકાર્ય છે.

૨. જ્યારે કથન વ્યવસાયના સામાન્ય ક્રમમાં કરવામાં આવ્યું હોય

જ્યારે કોઈ કથન કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા તેના વ્યવસાય, ધંધા કે નોકરીના સામાન્ય અને નિયમિત ક્રમમાં કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે તે પ્રસ્તુત ગણાય છે.

ઉદ્દેશ: આવા કથનો દૈનિક વ્યવહારનો ભાગ હોવાથી અને કોઈ વિવાદના ઉદ્દેશ્ય વિના કરાયા હોવાથી તેને વિશ્વસનીય માનવામાં આવે છે.

ઉદાહરણો: વેપારી દ્વારા હિસાબના ચોપડામાં કરાયેલી નોંધ.

વકીલ દ્વારા તેની ડાયરીમાં ક્લાયન્ટ પાસેથી મળેલ ફીની નોંધ.

ડૉક્ટર દ્વારા દર્દીની સારવાર અંગે રાખવામાં આવેલો રેકૉર્ડ.

માલની ડિલિવરી અંગે ડિલિવરીમેન દ્વારા કરાયેલી નોંધ.

૩. જ્યારે કથન કરનારના નાણાકીય કે માલિકી હિતની વિરુદ્ધ હોય

જો કોઈ વ્યક્તિ એવું કથન કરે કે જે તેના પોતાના નાણાકીય (Pecuniary) કે માલિકી (Proprietary) હિતને નુકસાન પહોંચાડતું હોય, તો તે કથન પ્રસ્તુત ગણાય છે.

સિદ્ધાંત: સામાન્ય રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના હિતની વિરુદ્ધ ખોટું બોલતી નથી.

ઉદાહરણ: 'ક' નામનો વ્યક્તિ 'ખ' પાસે કબૂલ કરે છે કે તેણે 'ખ' પાસેથી રૂ. ૫,૦૦૦ ઉધાર લીધા છે. જો 'ક' મૃત્યુ પામે, તો આ કબૂલાત 'ક' ના નાણાકીય હિતની વિરુદ્ધ હોવાથી પુરાવામાં સ્વીકાર્ય છે.

૪. જ્યારે કથન કોઈ જાહેર અધિકાર, રિવાજ કે સામાન્ય હિત વિશે અભિપ્રાય આપે

જો કોઈ કથન કોઈ જાહેર અધિકાર (Public Right) કે રિવાજ (Custom) અથવા સામાન્ય જનતાના હિત સાથે સંબંધિત હોય, તો તે પ્રસ્તુત છે.

શરતો:

આ કથન કરનાર વ્યક્તિને તે અધિકાર કે રિવાજના અસ્તિત્વ વિશે જાણકારી હોવાની સંભાવના હોવી જોઈએ. આ કથન જે-તે વિવાદ શરૂ થયો તે પહેલાંનું હોવું જોઈએ.

ઉદાહરણ: ગામના એક વૃદ્ધ અને જાણકાર વ્યક્તિ, જે હવે મૃત્યુ પામ્યા છે, તેમણે ગામની સીમા કે જાહેર રસ્તાના ઉપયોગ અંગે કોઈ વિવાદ ઊભો થાય તે પહેલાં કરેલું કથન.

૫. જ્યારે કથન સંબંધોના અસ્તિત્વ સાથે સંબંધિત હોય

જ્યારે કથન કરનાર વ્યક્તિનું કથન લોહી, લગ્ન કે દત્તક સંબંધોના અસ્તિત્વ વિશે હોય, ત્યારે તે પ્રસ્તુત છે.

શરતો:

કથન કરનાર વ્યક્તિને તે સંબંધો વિશે જાણકારીના વિશેષ માધ્યમો ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ.

કથન વિવાદ ઊભો થાય તે પહેલાંનું હોવું જોઈએ.

ઉદાહરણ: પરિવારના કોઈ સભ્ય દ્વારા વંશાવળીમાં કરાયેલી નોંધ, લગ્નની તારીખ કે બાળકના જન્મ અંગે કરેલું કથન.

૬. જ્યારે કથન કૌટુંબિક બાબતો સંબંધિત વસિયતનામું કે દસ્તાવેજમાં હોય

આ જોગવાઈ ઉપરોક્ત મુદ્દા (૫) જેવી જ છે, પરંતુ અહીં કથન કોઈ વસિયતનામું (Will), દસ્તાવેજ (Deed), કે કૌટુંબિક વંશાવળી (Family Pedigree) જેવા દસ્તાવેજોમાં જોવા મળે છે.

ઉદાહરણ: કોઈ વ્યક્તિના વસિયતનામામાં તેના પુત્ર, પુત્રી કે પત્નીના સંબંધ વિશે કરેલો ઉલ્લેખ.

૭. જ્યારે કથન કોઈ લેવડદેવડ સંબંધિત દસ્તાવેજમાં હોય

જ્યારે કથન એવા કોઈ દસ્તાવેજમાં હોય કે જે કોઈ અધિકાર કે રિવાજની રચના, દાવો, ફેરફાર, માન્યતા કે અસ્વીકાર સાથે સંબંધિત હોય. (કલમ ૧૨(ક) માં ઉલ્લેખિત વ્યવહાર).

૮. જ્યારે કથન અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાયેલું હોય અને લાગણીઓ વ્યક્ત કરતું હોય

જો કોઈ કથન અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હોય અને તે વિવાદ હેઠળના મુદ્દા સંબંધિત તેમની લાગણીઓ કે છાપ વ્યક્ત કરતું હોય.

ઉદાહરણ: કોઈ ઘટનાના તરત બાદ ઘણા લોકો દ્વારા એકસાથે વ્યક્ત કરાયેલો અભિપ્રાય કે લાગણી.

નિષ્કર્ષ

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૨૦૨૩ ની કલમ ૨૬ એ પુરાવાના કાયદામાં એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અપવાદ છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે અમુક અનિવાર્ય સંજોગોમાં, જ્યારે પ્રત્યક્ષ સાક્ષી ઉપલબ્ધ ન હોય, ત્યારે પણ પરોક્ષ પુરાવા દ્વારા ન્યાયની પ્રક્રિયા આગળ વધી શકે. મરણોન્મુખ નિવેદનથી લઈને વ્યવસાયના સામાન્ય ક્રમમાં કરાયેલા કથનો સુધી, આ જોગવાઈઓ એવા પુરાવાને સ્વીકારે છે જેની વિશ્વસનીયતા ઊંચી હોવાની સંભાવના હોય છે. જોકે, કોર્ટ આવા પુરાવાને ખૂબ જ સાવચેતીપૂર્વક તપાસે છે અને તેની સત્યતાની ખાતરી કર્યા પછી જ તેને ધ્યાનમાં લે છે.

૨) પ્રસ્તુત હકીકત વિશે વિસ્તારથી નોંધ લખો.

૧. પ્રસ્તાવના

કોઈપણ કાયદાકીય કાર્યવાહીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદનો નિકાલ લાવવાનો હોય છે. આ નિકાલ કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરાયેલા પુરાવાઓના આધારે કરવામાં આવે છે. ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ (BSA), ૨૦૨૩ એ નક્કી કરે છે કે કઈ હકીકતોનો પુરાવો આપી શકાશે અને કઈ હકીકતોનો નહીં. આ કાયદાનો પાયાનો સિદ્ધાંત એ છે કે પુરાવો ફક્ત "વિવાદી હકીકત" (Fact in Issue) અને "પ્રસ્તુત હકીકત" (Relevant Fact) સુધી જ સીમિત હોવો જોઈએ.

આ લેખમાં, આપણે "પ્રસ્તુત હકીકત" શું છે, તેનું કાયદાકીય મહત્વ શું છે, અને તે "વિવાદી હકીકત" થી કેવી રીતે અલગ છે તેની ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરીશું.

૨. "હકીકત" ની વ્યાખ્યા

"પ્રસ્તુત હકીકત" ને સમજતા પહેલા, "હકીકત" (Fact) શબ્દનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૨૦૨૩ ની કલમ ૨ મુજબ, હકીકતના બે પ્રકાર છે:

૧. ભૌતિક હકીકતો: એવી કોઈપણ વસ્તુ, વસ્તુઓની સ્થિતિ, કે વસ્તુઓનો સંબંધ જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય. * ઉદાહરણ: કોઈ જગ્યાએ અમુક વસ્તુઓ ગોઠવાયેલી છે તે જોવું, કોઈ વ્યક્તિએ કંઈક કહ્યું તે સાંભળવું, કોઈ વ્યક્તિને અમુક જગ્યાએ જોવી.

૨. માનસિક હકીકતો: કોઈપણ માનસિક સ્થિતિ જેનું ભાન વ્યક્તિને પોતાને હોય. * ઉદાહરણ: કોઈ વ્યક્તિનો ઈરાદો, છેતરપિંડી, સારો ઈરાદો (ગુડ ફેથ), જ્ઞાન, બેદરકારી અથવા કોઈ ચોક્કસ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થમાં ઉપયોગ કરવો.

આમ, કાયદાની દ્રષ્ટિએ હકીકત માત્ર ભૌતિક જ નહીં, પણ માનસિક પણ હોઈ શકે છે.

૩. "પ્રસ્તુત હકીકત" (Relevant Fact) શું છે?

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમની કલમ ૨ મુજબ:

"એક હકીકત બીજી હકીકત સાથે પ્રસ્તુત ત્યારે કહેવાય છે, જ્યારે તે હકીકત બીજી હકીકત સાથે આ અધિનિયમની હકીકતોની પ્રસ્તુતતા સંબંધિત જોગવાઈઓમાં દર્શાવેલ કોઈપણ રીતે જોડાયેલી હોય."

આ વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરે છે કે કઈ હકીકત પ્રસ્તુત ગણાશે તે તર્ક (Logic) પર નહીં, પરંતુ કાયદા (Law) પર આધાર રાખે છે. કોઈ હકીકત તાર્કિક રીતે ગમે તેટલી સુસંગત લાગતી હોય, પરંતુ જો તેનો ઉલ્લેખ ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૨૦૨૩ ની કલમ ૪ થી ૫૩ માં કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તેને કાયદાકીય રીતે "પ્રસ્તુત" ગણી શકાય નહીં અને તેનો પુરાવો કોર્ટમાં રજૂ કરી શકાતો નથી.

સરળ શબ્દોમાં, પ્રસ્તુત હકીકતો એ સહાયક હકીકતો છે જે સીધી રીતે વિવાદનો મુદ્દો નથી, પરંતુ તે વિવાદી હકીકતના અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વને સાબિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

૪. વિવાદી હકીકત અને પ્રસ્તુત હકીકત વચ્ચેનો સંબંધ અને તફાવત

કોઈપણ કેસને સમજવા માટે આ બંને વચ્ચેનો તફાવત જાણવો અત્યંત જરૂરી છે.

- **વિવાદી હકીકત (Fact in Issue):** આ કેસની મુખ્ય અને મૂળભૂત હકીકતો છે. આ એવી હકીકતો છે જેને સાબિત કરવાથી કોઈ અધિકાર, જવાબદારી કે અસમર્થતા ઉત્પન્ન થાય છે અથવા નકારાય છે. દાવાના કારણ અને બચાવના આધારે વિવાદી હકીકતો નક્કી થાય છે.
- **પ્રસ્તુત હકીકત (Relevant Fact):** આ ગૌણ હકીકતો છે જે વિવાદી હકીકતને સાબિત કરવા માટે પુરાવા તરીકે કામ કરે છે. તે વિવાદી હકીકતનું કારણ, પરિણામ, હેતુ, તૈયારી, વર્તણૂક વગેરે દર્શાવે છે.

ઉદાહરણ: 'અ' પર 'બ' ની હત્યા કરવાનો આરોપ છે.

વિવાદી હકીકતો (Facts in Issue)	પ્રસ્તુત હકીકતો (Relevant Facts)
1. શું 'અ' એ 'બ' નું મૃત્યુ નીપજાવ્યું?	1. હેતુ: 'અ' અને 'બ' વચ્ચે જમીનનો ઝઘડો ચાલતો હતો.
2. શું 'અ' નો ઈરાદો 'બ' નું મૃત્યુ નીપજાવવાનો હતો?	2. તૈયારી: હત્યાના એક દિવસ પહેલાં 'અ' એ બજારમાંથી છરી ખરીદી હતી.
3. શું 'બ' ને ગંભીર ઉશ્કેરણી કરવામાં આવી હતી?	3. તક: હત્યાના સમયે 'અ' ને 'બ' ના ઘર પાસે જોવામાં આવ્યો હતો.
4. શું 'અ' એ આ કૃત્ય સ્વ-બચાવમાં કર્યું હતું?	4. વર્તણૂક: હત્યા પછી 'અ' શહેર છોડીને ભાગી રહ્યો હતો.

આમ, "વિવાદી હકીકત" એ મંજિલ છે, જ્યારે "પ્રસ્તુત હકીકતો" એ તે મંજિલ સુધી પહોંચવાના કાયદેસરના રસ્તાઓ છે.

૫. પ્રસ્તુત હકીકતોના મુખ્ય પ્રકારો (કલમ ૪ થી ૫૩ નો સારાંશ)

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ નીચે મુજબની હકીકતોને પ્રસ્તુત ગણે છે:

- એક જ બનાવનો ભાગ હોય તેવી હકીકતો (Res Gestae - કલમ ૪): જે હકીકતો વિવાદી ન હોવા છતાં વિવાદી હકીકત સાથે એવી રીતે જોડાયેલી હોય કે તે એક જ બનાવનો ભાગ બને, તે પ્રસ્તુત છે. દા.ત., ઘટનાસ્થળે લોકો દ્વારા પાડવામાં આવેલી બૂમો.
- પ્રસંગ, કારણ કે પરિણામ (કલમ ૪): જે હકીકતો વિવાદી હકીકતનો પ્રસંગ, કારણ કે પરિણામ હોય. દા.ત., હત્યા પહેલાં પીડિતે ઘરેણાં પહેર્યા હતા તે હકીકત લૂંટનો હેતુ સૂચવી શકે છે.
- હેતુ, તૈયારી અને વર્તણૂક (કલમ ૫): કોઈપણ વિવાદી કે પ્રસ્તુત હકીકત માટેનો હેતુ, તૈયારી, અને આરોપી કે પીડિતની અગાઉની કે પાછળની વર્તણૂક પ્રસ્તુત છે.
- ઓળખ પરેડ અને સ્પષ્ટીકરણ માટે જરૂરી હકીકતો (કલમ ૬): વ્યક્તિ કે વસ્તુની ઓળખ સ્થાપિત કરતી હકીકતો, અથવા કોઈ હકીકતને સમજાવવા માટે જરૂરી હકીકતો.
- ષડયંત્ર (કલમ ૭): ષડયંત્રમાં સામેલ કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા સામાન્ય ઉદ્દેશ્યના સંદર્ભમાં કહેલી, કરેલી કે લખેલી વાત બાકીના બધા ષડયંત્રકારો સામે પ્રસ્તુત છે.
- અસંગત હકીકતો (Plea of Alibi - કલમ ૮): જે હકીકતો અન્યથા પ્રસ્તુત ન હોય, પરંતુ જો તે કોઈ વિવાદી કે પ્રસ્તુત હકીકત સાથે અસંગત હોય, તો તે પ્રસ્તુત બને છે. દા.ત., આરોપીનું કહેવું કે તે ઘટના સમયે અન્ય કોઈ જગ્યાએ હાજર હતો (અન્યત્ર હોવાનો બચાવ).
- નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય (કલમ ૪૩): વિજ્ઞાન, કળા, હસ્તાક્ષર, ફિંગરપ્રિન્ટ જેવા વિષયો પર નિષ્ણાતોનો અભિપ્રાય પ્રસ્તુત છે.

૬. પ્રસ્તુતતા (Relevancy) અને સ્વીકાર્યતા (Admissibility)

આ બંને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય નથી.

- પ્રસ્તુતતા: એ હકીકતોના જોડાણ પર આધારિત છે, જે કલમ ૪-૫૩ દ્વારા નક્કી થાય છે.
- સ્વીકાર્યતા: એ કાયદાના નિયમો પર આધારિત છે, જે નક્કી કરે છે કે પ્રસ્તુત પુરાવાને કોર્ટમાં રજૂ કરી શકાય કે નહીં.

મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, "દરેક સ્વીકાર્ય પુરાવો પ્રસ્તુત હોય છે, પરંતુ દરેક પ્રસ્તુત પુરાવો સ્વીકાર્ય હોતો નથી."

ઉદાહરણ: આરોપીએ પોલીસ અધિકારી સમક્ષ કરેલી કબૂલાત હત્યાના કેસમાં અત્યંત પ્રસ્તુત છે, પરંતુ ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ હેઠળ તે સ્વીકાર્ય નથી. તેવી જ રીતે, વકીલ અને અસીલ વચ્ચેની વાતચીત પ્રસ્તુત હોઈ શકે છે, પરંતુ તેને "વિશેષાધિકૃત સંચાર" (Privileged Communication) ગણવામાં આવતો હોવાથી તે સ્વીકાર્ય નથી.

૭. નિષ્કર્ષ

"પ્રસ્તુત હકીકત" નો સિદ્ધાંત ભારતીય પુરાવા કાયદાનો આધારસ્તંભ છે. તે સુનિશ્ચિત કરે છે કે કોર્ટ સમક્ષ ફક્ત એવી જ માહિતી રજૂ થાય જે કેસના વિવાદી મુદ્દાઓ સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે જોડાયેલી હોય. આનાથી કોર્ટનો સમય બચે છે, બિનજરૂરી માહિતીથી થતા ગેરમાર્ગે દોરાવવાનું ટાળી શકાય છે અને ન્યાયિક પ્રક્રિયાને વ્યવસ્થિત અને તાર્કિક માળખામાં રાખી શકાય છે.

૪) મૌખિક અને લેખિત પુરાવા વિષે સમજાવો

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય ન્યાય પ્રણાલીમાં, કોઈપણ કેસનો નિર્ણય કોર્ટ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવાઓના આધારે થાય છે. પુરાવો એ કોઈપણ હકીકતને સાબિત કરવા અથવા નકારવા માટે રજૂ કરવામાં આવતી સામગ્રી છે. ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ (BSA), ૨૦૨૩, પુરાવાના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો પાડે છે:

૧. મૌખિક પુરાવો (Oral Evidence)
૨. દસ્તાવેજી પુરાવો (Documentary Evidence)

આ બંને પ્રકારના પુરાવાઓનું ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં આગવું મહત્વ છે અને તેને રજૂ કરવાના ચોક્કસ નિયમો છે. ચાલો આપણે આ બંનેને વિગતવાર સમજીએ.

૨. મૌખિક પુરાવો (Oral Evidence)

વ્યાખ્યા: ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૨૦૨૩ મુજબ, "મૌખિક પુરાવો" એટલે કોર્ટની પરવાનગીથી અથવા આદેશ મુજબ, તપાસ હેઠળની હકીકત અંગે સાક્ષીઓ દ્વારા કોર્ટ સમક્ષ કરવામાં આવેલા તમામ નિવેદનો.

સરળ શબ્દોમાં, જ્યારે કોઈ સાક્ષી કોર્ટમાં શપથ લઈને કોઈ ઘટના કે હકીકત વિશે જુબાની આપે છે, ત્યારે તેને મૌખિક પુરાવો કહેવાય છે.

મૌખિક પુરાવાનો મૂળભૂત સિદ્ધાંતપુરાવો પ્રત્યક્ષ હોવો જોઈએ :

આ કાયદાનો પાયાનો નિયમ છે કે મૌખિક પુરાવો હંમેશા પ્રત્યક્ષ (Direct) હોવો જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે:

- જો હકીકત જોઈ શકાતી હોય: તો તે એવા સાક્ષી દ્વારા રજૂ થવી જોઈએ જેણે પોતે તે જોઈ હોય.
- જો હકીકત સાંભળી શકાતી હોય: તો તે એવા સાક્ષી દ્વારા રજૂ થવી જોઈએ જેણે પોતે તે સાંભળી હોય.
- જો હકીકત અન્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા જાણી શકાતી હોય: તો તે એવા સાક્ષી દ્વારા રજૂ થવી જોઈએ જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયથી તે જાણી હોય.
- જો હકીકત કોઈ અભિપ્રાય હોય: તો તે એવા સાક્ષી દ્વારા રજૂ થવી જોઈએ જે પોતે તે અભિપ્રાય ધરાવે છે.

આ નિયમ "બીજાએ કહેલી વાત" (Hearsay Evidence) ને પુરાવામાંથી બાકાત રાખે છે. દા.ત., 'અ' કોર્ટમાં આવીને એમ ન કહી શકે કે "મને 'બ' એ કહ્યું કે તેણે 'ક' ને ગુનો કરતાં જોયો હતો." અહીં, કોર્ટ 'ક' ની જુબાની ઈચ્છશે, 'અ' ની નહીં.

મહત્વ:

- મૌખિક પુરાવો ઘટનાના સાક્ષીઓને સીધા કોર્ટ સમક્ષ લાવે છે.
- ઉલટતપાસ (Cross-examination) દ્વારા સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા ચકાસી શકાય છે.
- કોર્ટ સાક્ષીના હાવભાવ અને વર્તણૂક (Demeanour) પરથી પણ તેની સચ્ચાઈ વિશે અનુમાન લગાવી શકે છે.

3. દસ્તાવેજી પુરાવો (Documentary Evidence)

વ્યાખ્યા: જ્યારે કોર્ટના નિરીક્ષણ માટે કોઈ દસ્તાવેજ, જેમાં ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડનો પણ સમાવેશ થાય છે, રજૂ કરવામાં આવે, ત્યારે તેને "દસ્તાવેજી પુરાવો" કહેવાય છે.

"દસ્તાવેજ" એટલે શું? કાયદા મુજબ, દસ્તાવેજ માત્ર કાગળ પરનું લખાણ નથી. અક્ષરો, આંકડાઓ કે ચિહ્નો દ્વારા કોઈપણ પદાર્થ (જેમ કે પથ્થર, ધાતુ, કાગળ) પર કોઈ બાબતને નોંધવાના હેતુથી વ્યક્ત કે વર્ણવવામાં આવે, તે તમામ પદાર્થો દસ્તાવેજ છે.

- ઉદાહરણ: લખાણ, છાપેલી સામગ્રી, ફોટોગ્રાફ, નકશા, શિલાલેખ, વ્યંગચિત્ર (કાર્ટૂન), અને હવે કોમ્પ્યુટર ફાઈલ્સ, ઈ-મેલ, SMS જેવા ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સ.

દસ્તાવેજી પુરાવાના પ્રકારો

દસ્તાવેજી પુરાવા મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે:

(A) પ્રાથમિક પુરાવો (Primary Evidence)

પ્રાથમિક પુરાવો એટલે મૂળ દસ્તાવેજ (Original Document) પોતે જ કોર્ટના નિરીક્ષણ માટે રજૂ કરવામાં આવે તે.

- આ પુરાવાનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે.
- જ્યાં દસ્તાવેજ અનેક ભાગોમાં હોય, ત્યાં દરેક ભાગ પ્રાથમિક પુરાવો છે.
- જ્યાં દસ્તાવેજની નકલો એક જ યાંત્રિક પ્રક્રિયાથી બની હોય (જેમ કે પ્રિન્ટિંગ), ત્યાં દરેક નકલ અન્ય નકલોના સંદર્ભમાં પ્રાથમિક પુરાવો છે.

(B) ગૌણ પુરાવો (Secondary Evidence)

ગૌણ પુરાવો એ મૂળ દસ્તાવેજનો વિકલ્પ છે. તેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- પ્રમાણિત નકલો (Certified Copies).
- મૂળમાંથી બનાવેલી અને તેની સાથે સરખાવેલી નકલો.

3. મૂળ દસ્તાવેજની સામગ્રીનું મૌખિક વર્ણન (જે વ્યક્તિએ મૂળ દસ્તાવેજ જોયો હોય તેના દ્વારા).
4. દસ્તાવેજના પ્રતિ-ભાગ (Counterparts).

ગૌણ પુરાવો ક્યારે સ્વીકાર્ય છે? સામાન્ય રીતે કોર્ટ પ્રાથમિક પુરાવાનો જ આગ્રહ રાખે છે. પરંતુ નીચેના સંજોગોમાં ગૌણ પુરાવો રજૂ કરી શકાય છે:

- જ્યારે મૂળ દસ્તાવેજ વિરોધી પક્ષના કબજામાં હોય.
- જ્યારે મૂળ દસ્તાવેજનો નાશ થઈ ગયો હોય અથવા ખોવાઈ ગયો હોય.
- જ્યારે મૂળ દસ્તાવેજને સરળતાથી ખસેડી શકાય તેમ ન હોય (દા.ત., શિલાલેખ).
- જ્યારે મૂળ દસ્તાવેજ જાહેર દસ્તાવેજ (Public Document) હોય.

૪. મૌખિક પુરાવા પર દસ્તાવેજી પુરાવાનું વર્યસ્વ

આ કાયદાનો એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ નિયમ છે, જેને "શ્રેષ્ઠ પુરાવાનો નિયમ" (Best Evidence Rule) પણ કહેવાય છે.

નિયમ: જ્યારે પણ કોઈ કરાર, અનુદાન (grant) કે મિલકતની અન્ય વ્યવસ્થાની શરતોને લેખિત સ્વરૂપમાં એટલે કે દસ્તાવેજ તરીકે ઉતારવામાં આવી હોય, ત્યારે તે શરતોને સાબિત કરવા માટે મૂળ દસ્તાવેજ પોતે જ અથવા (જ્યાં મંજૂર હોય ત્યાં) તેનો ગૌણ પુરાવો જ રજૂ કરી શકાશે. તે શરતોનો મૌખિક પુરાવો આપી શકાશે નહીં.

ઉદાહરણ: 'અ' અને 'બ' વચ્ચે મકાન ભાડે આપવાનો લેખિત કરાર થાય છે, જેમાં ભાડું રૂ. ૧૦,૦૦૦ પ્રતિ માસ લખેલું છે. હવે જો વિવાદ થાય, તો 'અ' કોર્ટમાં આવીને એમ ન કહી શકે કે મૌખિક રીતે તો ભાડું રૂ. ૧૨,૦૦૦ નક્કી થયું હતું. કોર્ટ માત્ર લેખિત કરારને જ ધ્યાનમાં લેશે.

આ નિયમનો હેતુ દસ્તાવેજોની પવિત્રતા અને નિશ્ચિતતા જાળવવાનો છે. જો લેખિત શરતોને મૌખિક પુરાવાથી બદલવાની છૂટ આપવામાં આવે, તો દસ્તાવેજોનો કોઈ અર્થ રહેશે નહીં.

૫. નિષ્કર્ષ

મુદ્દો	મૌખિક પુરાવો	દસ્તાવેજી પુરાવો
સ્વરૂપ	સાક્ષી દ્વારા કોર્ટમાં બોલાયેલા શબ્દો	લખાણ, ચિત્રો, ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ વગેરે
વિશ્વસનીયતા	ઓછી વિશ્વસનીય (યાદશક્તિ, પક્ષપાત પર આધારિત)	વધુ વિશ્વસનીય (સ્થાયી અને અપરિવર્તનશીલ)
સાબિતી	પ્રત્યક્ષ હોવો જોઈએ	પ્રાથમિક અથવા ગૌણ પુરાવા દ્વારા
નિયમ	સામાન્ય રીતે દસ્તાવેજની શરતો બદલવા માટે અસ્વીકાર્ય	મૌખિક પુરાવા પર વર્યસ્વ ધરાવે છે

આમ, મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા બંને ન્યાયિક પ્રક્રિયાના અભિન્ન અંગ છે. જ્યાં ઘટનાના કોઈ સાક્ષી હોય, ત્યાં મૌખિક પુરાવો અનિવાર્ય છે. પરંતુ, જ્યાં બાબતોને લેખિત સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં દસ્તાવેજી પુરાવો સર્વોપરી ગણાય છે.

૫) ચારીત્રય ક્યારે પ્રસ્તુત ગણાય તેના વિષે ચર્ચા કરો

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 1872 (Indian Evidence Act, 1872) હેઠળ "ચારીત્રય" (Character) સંબંધિત જોગવાઈઓ મુખ્યત્વે ધારા 52 થી 55 (Sections 52 to 55)માં આવે છે. આ ધારાઓ હેઠળ ચારીત્રય ક્યારે પ્રસ્તુત (relevant) ગણાય છે અને ક્યારે નહીં તે બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

ચાલો તેને વિગતવાર સમજીએ:

ધારા 52 – સામાન્ય નિયમ: ચારીત્રય અપ્રસ્તુત છે

સામાન્ય રીતે, કોઈ વ્યક્તિના ચારીત્રય (charitra) નું સાક્ષ્ય આપવા દેવું નહીં, જો તેને માત્ર એ બતાવવા માંગીએ કે તેણે જે ગુનો કે સિવિલ ખોટ કરી છે, તે તેણે તેના ચારીત્રયને લીધે જ કરી છે.

ઉદાહરણ:

- કોઈ આરોપીનું પૂર્વ પાપી જીવન હોય એટલે માત્ર એ કારણે એ ગુનેગાર છે એવું માનવું કાયદેસર નથી.

ધારા 53 – આરોપીના સારા ચારીત્રયનું સાક્ષ્ય

જો આરોપી પોતાનું સારો ચારીત્રય દર્શાવવા માંગે, તો તે પ્રસંગે તે સાક્ષ્ય સ્વીકાર્ય છે.

અર્થાત: આરોપી પોતાનો બચાવ કરવા માટે પોતાનું સારા ચારીત્રય બતાવી શકે છે.

ઉદાહરણ:

- હત્યાના કેસમાં આરોપી જણાવે છે કે તે સંયમિત, શાંત અને નમ્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે – તો એ રીતે પોતાનું ચારીત્રય સાબિત કરવું તેણે ચલાવવી શકે છે.

ધારા 54 – આરોપીના ખરાબ ચારીત્રયનું સાક્ષ્ય

આપાત સંજોગોમાં આરોપી પોતે પોતાનું સારા ચારીત્રય બતાવે ત્યારે પ્રોસિક્યુશન પણ તેની સામે ખરાબ ચારીત્રય (bad character) નું સાક્ષ્ય આપી શકે છે.

ધ્યાનમાં રાખો: ખરાબ ચારીત્રયનું સાક્ષ્ય માત્ર ત્યારે જ માન્ય છે જ્યારે આરોપી પોતે ચારીત્રય મુદ્દે દલીલ કરે.

ધારા 55 – નાગરિક મામલાઓમાં ચારીત્રય

સિવિલ કેસોમાં, જ્યારે પાત્રતાની (reputation) કે માનહાનિ જેવી બાબતો પ્રશ્નમાં આવે ત્યારે વ્યક્તિનું સારો કે ખરાબ ચારીત્રય સાક્ષ્ય રૂપે માન્ય હોય છે.

ઉદાહરણ:

- માનહાનિ કેસમાં, પીડિતનું ચારીત્રય, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા કેવી છે તે સંબંધિત હોઈ શકે છે.
-

□ સંક્ષિપ્તમાં:

ધારા વિષય	ચારીત્રય ક્યારે પ્રસ્તુત ગણાય
52 સામાન્ય રીતે અપ્રસ્તુત	વ્યક્તિના ગુનાનો નિર્ણય તેના ચારીત્રય પરથી નહીં થાય
53 સારો ચારીત્રય (આરોપી તરફથી)	આરોપી પોતાનું સારો ચારીત્રય બતાવી શકે છે
54 ખરાબ ચારીત્રય	જો આરોપી સારો ચારીત્રય રજૂ કરે, તો વિરોધી પક્ષ ખરાબ ચારીત્રય બતાવી શકે
55 સિવિલ કેસોમાં	જ્યારે પાત્રતા અથવા માનહાનિ મુદ્દે હોય ત્યારે ચારીત્રય પ્રસ્તુત છે

નિષ્કર્ષ:

ચારીત્રય હેઠળના સાક્ષ્યો સામાન્ય રીતે કેસ માટે "અપ્રસ્તુત" હોય છે, પણ ખાસ સંજોગોમાં તેને "પ્રસ્તુત" માની શકાય છે – જેમ કે આરોપી પોતે પોતાનું ચારીત્રય મુદ્દે દલીલ કરે, અથવા સિવિલ કેસમાં જે સ્થાનભ્રષ્ટિ કે માનહાનિ સંબંધિત હોય. આથી, ચારીત્રયને લગતી સાક્ષી કાયદાના નિયમો અનુસાર નિયંત્રિત હોય છે અને તેને દરેક સંજોગોમાં માન્ય રાખી શકાતી નથી.

5) સર-તપાસ' અને 'ઉલટ તપાસ' વિષે વિસ્તારથી જણાવો.

કોઈપણ કાનૂની વ્યવસ્થામાં, સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની પ્રક્રિયા ન્યાયના વહીવટ માટે મૂળભૂત છે. ભારતમાં અનુસરવામાં આવતા વિરોધી માળખામાં, આ પ્રક્રિયાને ત્રણ તબક્કામાં વહેંચવામાં આવી છે: મુખ્ય પરીક્ષા , કોસ પરીક્ષા અને પુનઃતપાસ . દરેક તબક્કા તથ્યોની સ્થાપના, વિશ્વસનીયતાના પરીક્ષણ અને પ્રક્રિયાગત ન્યાયીતાના જાળવણીમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

આમાંથી, સાક્ષીઓની જુબાનીનું મૂલ્યાંકન કરવાના મુખ્ય ઘટકોમાં મુખ્ય પરીક્ષા અને ઉલટતપાસ મુખ્ય પરીક્ષા છે. તેમનું મહત્વ ફક્ત પ્રક્રિયાગત પાલનમાં જ નહીં પરંતુ સત્ય શોધવામાં તેમના આવશ્યક યોગદાનમાં પણ રહેલું છે. જ્યારે મુખ્ય પરીક્ષા પક્ષને સાક્ષીઓની જુબાની દ્વારા પોતાનો કેસ બનાવવાની મંજૂરી આપે છે, ત્યારે

ઉલટતપાસ એક રક્ષણ તરીકે કાર્ય કરે છે, તે કથાને પડકારે છે અને ખાતરી કરે છે કે ફક્ત વિશ્વસનીય અને વિશ્વસનીય પુરાવા જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

I. કાનૂની માળખું: ભારતીય કાયદામાં વૈધાનિક આધાર

ભારતીય સક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023, પુરાવાના કાયદાને સંહિતાબદ્ધ કરે છે અને સાક્ષીઓની તપાસને નિયંત્રિત કરતી ચોક્કસ જોગવાઈઓ ધરાવે છે. પ્રકરણ X (કલમ 140-168) કોર્ટમાં સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની પ્રક્રિયાની રૂપરેખા આપે છે. પરીક્ષાના તબક્કાઓ સાથે સંબંધિત વ્યાખ્યાઓ કલમ 142 માં જોવા મળે છે, જે નીચે મુજબ વાંચે છે:

- **મુખ્ય તપાસ :** મુખ્ય તપાસ પણ કહેવાય છે, આ સાક્ષીને બોલાવનાર પક્ષ દ્વારા તેમની પ્રારંભિક પૂછપરછ છે. તેનો હેતુ તે પક્ષના તથ્યો રજૂ કરવાનો છે, અને જુબાની નિષ્પક્ષ રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે અગ્રણી પ્રશ્નોની મંજૂરી નથી.
- **ઉલટતપાસ :** મુખ્ય તપાસ પછી વિરોધી પક્ષ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે, આ તબક્કો સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા અને તેમની જુબાનીની ચોકસાઈને પડકારવાનો છે. મુખ્ય પ્રશ્નો પૂછવાની મંજૂરી છે, અને તે ઘણીવાર વિરોધાભાસ અથવા અસંગતતાઓ જાહેર કરે છે.
- **પુનઃતપાસ :** આ ઉલટતપાસ પછી થાય છે અને સાક્ષીને સૌપ્રથમ બોલાવનાર પક્ષ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે, ફક્ત ઉલટતપાસ દરમિયાન ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓને સ્પષ્ટ કરવા માટે. કોઈ મુખ્ય પ્રશ્નોની મંજૂરી નથી, અને કોર્ટની મંજૂરી વિના નવા મુદ્દાઓ રજૂ કરી શકાતા નથી.

વધુમાં, કલમ ૧૪૩ સાક્ષીઓની તપાસ કયા ક્રમમાં કરવી જોઈએ તે પ્રદાન કરે છે, જેમાં જણાવાયું છે કે સાક્ષીની પહેલા મુખ્ય તપાસ કરવામાં આવશે, પછી ઉલટતપાસ કરવામાં આવશે, અને જો જરૂરી હોય તો, ફરીથી તપાસ કરવામાં આવશે. કલમ ૧૪૯-૧૫૭ પછી ઉલટતપાસના અવકાશ અને રીત સાથે વ્યવહાર કરે છે, જેમાં સાક્ષીની સત્યતા, ઓળખ, અગાઉના વર્તન અને વિશ્વસનીયતાની ચકાસણી કરતા પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર શામેલ છે.

II. મુખ્ય પરીક્ષા: વાસ્તવિક કથા રજૂ કરવી

૧. હેતુ અને કાર્ય

મુખ્ય પરીક્ષા, જેને સામાન્ય કાયદાના અધિકારક્ષેત્રમાં સીધી પરીક્ષા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તેનો હેતુ પક્ષકારને તેના પોતાના સાક્ષીઓની જુબાની દ્વારા ઘટનાઓનું પોતાનું સંસ્કરણ રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવાનો

છે. તે દાવા અથવા બચાવનો વાસ્તવિક પાયો નાખવામાં મદદ કરે છે . ઉદ્દેશ્ય દલીલ કરવાનો નથી, પરંતુ દલીલોમાં કથિત હકીકતો સાબિત કરવાનો છે.

2. પ્રશ્નોની પ્રકૃતિ

કલમ ૧૪૬ મુજબ , મુખ્ય પરીક્ષા દરમિયાન મુખ્ય પ્રશ્નો - જે જવાબ સૂચવે છે - ની પરવાનગી નથી, સિવાય કે તે પરિચયાત્મક બાબતો સાથે સંબંધિત હોય અથવા કોર્ટની પરવાનગીથી હોય. આ નિયમ એ વિચાર પર આધારિત છે કે સાક્ષીઓએ વકીલ દ્વારા નિર્દેશિત કે પ્રભાવિત થવાને બદલે, તેમની પોતાની ધારણા અને યાદશક્તિના આધારે જુબાની આપવી જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે, એક માન્ય પ્રશ્ન આ હોઈ શકે છે:

- "તમે ઘટનાસ્થળે શું જોયું?"

પરંતુ એક અસ્વીકાર્ય અગ્રણી પ્રશ્ન હશે:

- "તમે આરોપીને હથિયાર લઈને ફરતો જોયો, ખરું ને?"

આ પ્રતિબંધ ખાતરી કરે છે કે જુબાની સ્વૈચ્છિક, અપ્રશિક્ષિત અને વિશ્વસનીય છે .

3. પુરાવા મૂલ્ય

મુખ્ય તપાસ દરમિયાન આપવામાં આવેલા નિવેદનોનું વાસ્તવિક પુરાવા મૂલ્ય હોય છે . જોકે, આવા મૂલ્ય શરતી હોય છે. કોર્ટ ઘણીવાર નોંધ લે છે કે મુખ્ય જુબાની પર વિશ્વાસ કરવા માટે કોસ એક્ઝામિનેશનનો સામનો કરવો પડે છે . જો જુબાની કોસ એક્ઝામિનેશન દરમિયાન નિષ્ફળ જાય અથવા સાક્ષી પોતાનો વિરોધાભાસ કરે, તો મુખ્ય તપાસનું પ્રોબેટિવ મૂલ્ય નોંધપાત્ર રીતે નબળું પડી જાય છે.

III. કોસ એક્ઝામિનેશન: સત્યનું કુસિબલ

૧. હેતુ

સાક્ષીની જુબાનીની સત્યતા ચકાસવા માટે કોસ એક્ઝામિનેશનને વ્યાપકપણે સૌથી શક્તિશાળી સાધન તરીકે ગણવામાં આવે છે. તે એક મુકાબલો પ્રક્રિયા છે , જેનો હેતુ સાક્ષીના નિવેદનો અને વર્તનને પડકારવા, વિશ્લેષણ કરવા અને તપાસવાનો છે.

સુપ્રીમ કોર્ટે અનેક કેસોમાં બંધારણની કલમ 21 હેઠળ આરોપીના મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ઉલટતપાસના અધિકારને પુનઃપુષ્ટિ આપી છે . કરતાર સિંહ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (1994) કેસમાં, કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ન્યાયી ટ્રાયલમાં ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓની અસરકારક રીતે ઉલટતપાસ કરવાનો અધિકાર શામેલ છે.

2. મુખ્ય પ્રશ્નોની મંજૂરી

મુખ્ય પરીક્ષાથી તદ્દન વિપરીત, કલમ ૧૪૬ ઉલટતપાસમાં અગ્રણી પ્રશ્નો પૂછવાની મંજૂરી આપે છે . આનાથી વકીલ સાક્ષીને ઘેરી શકે છે, કબૂલાત માટે દબાણ કરી શકે છે અને અસંગતતાઓ ઉજાગર કરી શકે છે.

દાખલા તરીકે:

- "શું એ સાચું નથી કે તમે ઘટનાસ્થળે હાજર નહોતા?"
- "તમે તમારા પહેલાના નિવેદનમાં આ હકીકતનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો, ખરું ને?"

આ પ્રકારના પ્રશ્નો જુબાનીની સામગ્રી અને વિશ્વસનીયતા , તેમજ સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા બંને ચકાસવા માટે રચાયેલ છે.

3. કાર્યક્ષેત્ર અને સીમાઓ

કલમ ૧૪૯ મુજબ , કોસ એક્ઝામિનર નીચેના પ્રશ્નો પૂછી શકે છે:

- સાક્ષીની સત્યતા ચકાસો.
- જીવનમાં તેમનું સ્થાન શોધો.
- તેમના ચારિત્ર્યને ઇજા પહોંચાડીને તેમની શાખને ખરડવી.

જોકે, કલમ ૧૫૩-૧૫૫ કેટલીક સીમાઓ નક્કી કરે છે. પ્રશ્નો અભદ્ર, નિંદાત્મક અથવા અપમાનજનક ન હોવા જોઈએ સિવાય કે તે સંબંધિત હકીકતો સાથે સીધા સંબંધિત હોય. કોર્ટે તેના વિવેકબુદ્ધિથી આવા પ્રશ્નોને નામંજૂર કરવાનો અધિકાર છે.

રાજસ્થાન રાજ્ય વિરુદ્ધ ભંવર સિંહ (2004) કેસમાં , કોર્ટે ભાર મૂક્યો હતો કે ભલે ઉલટતપાસ કઠોર હોઈ શકે, પરંતુ તે વાજબી ન હોય ત્યાં સુધી પજવણી અથવા ચારિત્ર્યહનનમાં ઉતરવું જોઈએ નહીં.

IV. બે તબક્કાઓ વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા

ચીફ અને ઊલટતપાસ વચ્ચેનો સંબંધ પૂરક અને વિરોધી બંને છે . જ્યારે ચીફ એક્ઝામિનેશન પક્ષના કેસનું પુરાવા માળખું બનાવે છે, ત્યારે ઊલટતપાસ એ સ્ટ્રેસ ટેસ્ટ તરીકે કાર્ય કરે છે જે તે માળખાની મજબૂતાઈનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

મુખ્ય તપાસ દરમિયાન જુબાની વિશ્વસનીય લાગી શકે છે, પરંતુ જો ઊલટતપાસ દરમિયાન અસંગતતાઓ અથવા વિરોધાભાસ બહાર આવે છે, તો સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા જોખમમાં મુકાય છે. તેનાથી વિપરીત, એક મજબૂત સાક્ષી જે ઊલટતપાસ દરમિયાન સુસંગત અને શાંત રહે છે તે પક્ષની સ્થિતિને નોંધપાત્ર રીતે મજબૂત બનાવી શકે છે.

વી. પુનઃપરીક્ષા: કોસફાયર પછી રેકૉર્ડ સ્પષ્ટ કરવો

જ્યારે મુખ્ય તપાસ પક્ષના વર્ણનને સ્થાપિત કરે છે અને ઊલટતપાસ તેને પડકારે છે, ત્યારે પ્રક્રિયા હંમેશા ત્યાં જ સમાપ્ત થતી નથી. ઘણીવાર સાક્ષીની જુબાનીના અમુક પાસાઓ સ્પષ્ટ કરવા અથવા સુધારવાની જરૂર હોય છે - ખાસ કરીને જે ઊલટતપાસ દરમિયાન વિકૃત અથવા ગેરસમજ થઈ શકે છે. આ તે જગ્યા છે જ્યાં ફરીથી તપાસનો સમાવેશ થાય છે.

૧. વૈધાનિક આધાર અને વ્યાખ્યા

BSA, 2023 ની કલમ 142 હેઠળ , પુનઃતપાસને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે: "સાક્ષીની પૂછપરછ, ઊલટતપાસ પછી, તેને બોલાવનાર પક્ષ દ્વારા."

પુનઃતપાસનો ઉદ્દેશ્ય ઊલટતપાસમાં બહાર આવેલી બાબતોને સમજાવવાનો છે , સંપૂર્ણપણે નવા તથ્યો રજૂ કરવાનો નથી અથવા પહેલાથી જ સંબોધવામાં આવેલા મુદ્દાઓને ફરીથી ખોલવાનો નથી.

2. હેતુ અને કાર્યક્ષેત્ર

પુનઃપરીક્ષાનો મુખ્ય ધ્યેય આ છે:

- ઊલટતપાસ દરમિયાન સર્જાયેલી અસ્પષ્ટતાઓને સ્પષ્ટ કરો .
- જો સાક્ષી પર પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હોય તો તેની વિશ્વસનીયતા પુનઃસ્થાપિત કરો .
- અગાઉના જવાબોમાં અસંગતતાઓ અથવા સ્પષ્ટ વિરોધાભાસ સમજાવો .

તે કુશળતાપૂર્વક હાથ ધરવામાં આવેલી ઉલટતપાસ દ્વારા છોડી ગયેલી છાપને સુધારવાની તક પૂરી પાડે છે , ખાસ કરીને જો તેનાથી કોર્ટને ગેરમાર્ગે દોરવામાં આવ્યો હોય અથવા સાક્ષી મૂંઝવણમાં મુકાયો હોય.

જોકે, પુનઃતપાસનો હેતુ મૂળ જુબાનીમાં રહેલી ખાલી જગ્યાઓ ભરવાનો અથવા ઉલટતપાસ દરમિયાન સંબોધવામાં ન આવેલા નવા તથ્યો રજૂ કરવાનો નથી. આ સિદ્ધાંત ખાતરી કરે છે કે પુનઃતપાસ કેસની વ્યૂહરચના બદલવા માટે એક ગુપ્ત પદ્ધતિ ન બને.

૩. મુખ્ય પ્રશ્નો અને ન્યાયિક નિયંત્રણ

ઉલટતપાસથી વિપરીત, પુનઃતપાસમાં મુખ્ય પ્રશ્નો પૂછવાની મંજૂરી નથી, સિવાય કે કોર્ટ ખાસ સંજોગોમાં (મુખ્યતપાસની જેમ) તેમને પરવાનગી આપે.

વધુમાં, BSA ની કલમ ૧૪૩ જણાવે છે કે જો પુનઃતપાસ દરમિયાન કોઈ નવો મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવે છે, તો વિરોધી પક્ષને તે ચોક્કસ મુદ્દા પર સાક્ષીની ફરીથી ઉલટતપાસ કરવાનો અધિકાર છે. આ પક્ષકારો વચ્ચે પ્રક્રિયાગત ન્યાયીતા અને સંતુલન સુનિશ્ચિત કરે છે.

૪. વ્યવહારુ ઉદાહરણ

- કલ્પના કરો કે મુખ્ય પૂછપરછ દરમિયાન એક સાક્ષી કહે છે: "મેં રાત્રે ૭ વાગ્યાની આસપાસ આરોપીને ઘટનાસ્થળે જોયો."
- પૂછપરછ દરમિયાન, વકીલ પૂછે છે: "શું એ સાચું નથી કે ત્યાં ઘણું અંધારું હતું અને દૃશ્યતા ઓછી હતી?"
- સાક્ષી સંમત થાય છે, જે તેમના પહેલાના દાવા પર શંકા કરે છે.
- પુનઃતપાસમાં, તેમના વકીલ પૂછી શકે છે: "તમે જ્યાં આરોપીને જોયો હતો ત્યાં નજીક પ્રકાશનો કોઈ સ્ત્રોત હતો?"

આ સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરે છે અને સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા પુનઃસ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે - સંપૂર્ણપણે નવી હકીકત રજૂ કર્યા વિના.

૫. ન્યાયિક અભિગમ:-

અદાલતો સામાન્ય રીતે પુનઃપરીક્ષાને સુધારાત્મક અને મર્યાદિત પ્રક્રિયા તરીકે ગણે છે . વિનોદ કુમાર વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (2015) માં, સુપ્રીમ કોર્ટે પુનરોચ્ચાર કર્યો કે પુનઃપરીક્ષા કોસ એક્ઝામિનેશન દરમિયાન ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાઓના અવકાશ સુધી મર્યાદિત હોવી જોઈએ અને તેનો ઉપયોગ નવો કેસ બનાવવા માટે કરી શકાતો નથી.

VI. પ્રક્રિયાગત અસરો અને ન્યાયિક વલણો

૧. કોસ પરીક્ષા સિવાયના પરિણામોથી પ્રતિકૂળ નિષ્કર્ષ

અદાલતોએ સતત એવું માન્યું છે કે જો કોઈ પક્ષ સાક્ષીની ઉલટતપાસ કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો તે તેમની જુબાની સ્વીકારવા સમાન હોઈ શકે છે , સિવાય કે અન્યથા સમજાવવામાં આવે. ગોપાલ કૃષ્ણજી કેતકર વિ. મોહમ્મદ હાજી લતીફ (૧૯૬૮) કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું કે ઉલટતપાસની તક રોકવાથી પક્ષ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૪, ચિત્ર (જી) , જે હવે BSA ની કલમ ૧૧૯ છે, હેઠળ પ્રતિકૂળ નિષ્કર્ષનું જોખમ લે છે.

૨. પ્રતિકૂળ સાક્ષીઓ

જો કોઈ સાક્ષી, મુખ્ય તપાસ દરમિયાન, તેમને બોલાવનાર પક્ષની વિરુદ્ધ જાય, તો તે પક્ષ ભારતીય શક્ય અધિનિયમની કલમ 157 હેઠળ સાક્ષીને પ્રતિકૂળ જાહેર કરવા માટે કોર્ટને વિનંતી કરી શકે છે. એકવાર પ્રતિકૂળ જાહેર થયા પછી, મુખ્ય તપાસમાં પણ મુખ્ય પ્રશ્નો પૂછી શકાય છે. જો કે, પ્રતિકૂળ સાક્ષીની જુબાની આપમેળે અવગણવામાં આવતી નથી; કોર્ટ જુબાનીના પુષ્ટિ પામેલા ભાગો પર આધાર રાખી શકે છે જે વિશ્વસનીય લાગે છે.

૩. ડિજિટલ અને વિડીયો કોન્ફરન્સિંગ

તાજેતરના ન્યાયિક પ્રથાએ ડિજિટલ માધ્યમો દ્વારા મુખ્ય અને કોસ એક્ઝામિનેશનનો વ્યાપ વધાર્યો છે. અદાલતોએ યોગ્ય કેસોમાં, ખાસ કરીને રોગચાળા પછીના કેસોમાં સાક્ષીઓની તપાસ માટે વિડિઓ કોન્ફરન્સિંગની મંજૂરી આપી છે . જો કે, પ્રક્રિયાની અખંડિતતા જાળવવા માટે સલામતીના પગલાં સુનિશ્ચિત કરવા આવશ્યક છે - જેમ કે ઓળખની ચકાસણી, અવિરત ટ્રાન્સમિશન અને શપથ પ્રશાસકની હાજરી.

VII. તુલનાત્મક ન્યાયશાસ્ત્ર

સાક્ષીઓની તપાસ માટે ભારતનો અભિગમ સામાન્ય કાયદાની પરંપરા પર આધારિત છે, જે યુનાઇટેડ કિંગડમ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા અધિકારક્ષેત્રો સાથે તેનું પાયાનું માળખું શેર કરે છે, જોકે પ્રક્રિયાગત વિગતો અલગ અલગ હોઈ શકે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં, ફેડરલ રૂલ્સ ઓફ એવિડન્સ સાક્ષીઓની તપાસનું નિયમન કરે છે. નોંધનીય છે કે, યુએસ બંધારણનો છઠ્ઠો સુધારો આરોપીને "તેની વિરુદ્ધ સાક્ષીઓનો સામનો કરવાનો" અધિકાર આપે છે, જે ન્યાયી ટ્રાયલ સુરક્ષાના પાયાના પથ્થર તરીકે ઉલટતપાસના અધિકારને મજબૂત રીતે સ્થાપિત કરે છે.

યુકેમાં, ફોજદારી કાર્યવાહી નિયમો અને નાગરિક કાર્યવાહી નિયમો ભારતીય કાયદાની જેમ ક્રમિક તપાસની જોગવાઈ કરે છે. વાજબી નિર્ણય માટે જરૂરી તમામ સામાન્ય કાયદા પ્રણાલીઓમાં શપથ, ક્રોસ એક્ઝામિનેશન અને કાર્યવાહીના ન્યાયિક નિયંત્રણ હેઠળ મૌખિક પુરાવાની ભૂમિકા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આઠમો. પડકારો અને ટીકાઓ

તેની કેન્દ્રીયતા હોવા છતાં, મૌખિક સાક્ષી પરીક્ષાની સિસ્ટમ પડકારો વિના નથી:

- સાક્ષીઓ સાથે ચેડાં એક ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે, ખાસ કરીને હાઇ-પ્રોફાઇલ ફોજદારી કેસોમાં. ટ્રાયલમાં વિલંબને કારણે ઘણીવાર સાક્ષીઓ ફરિયાદ કરવાનું બંધ કરી દે છે.
- ઉલટતપાસ દરમિયાન વકીલોમાં તૈયારીનો અભાવ નબળા પરિણામો તરફ દોરી શકે છે, ખાસ કરીને જ્યારે સાક્ષીઓ ખોટા અથવા ટાળી શકાય તેવા નિવેદનો આપે છે.
- ગ્રામીણ સાક્ષીઓમાં ભાષાકીય અવરોધો અને કાનૂની જાગૃતિનો અભાવ મુખ્ય અને ઉલટતપાસ બંનેની અસરકારકતાને નબળી પાડી શકે છે.
- સિવિલ ટ્રાયલમાં, મૌખિક પુરાવા પર વધુ પડતો આધાર રાખવાથી મુકદ્દમા લંબાય છે અને વ્યક્તિલક્ષીતા આવે છે કે કેમ તે અંગે ચર્ચા વધી રહી છે, ખાસ કરીને જ્યારે દસ્તાવેજી પુરાવા પૂરતા હોય.

6)ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 હેઠળ "Estoppel" વિષે વિગતવાર નોંધ

પરિચય :

"Estoppel" એ કાનૂનનો એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત છે જે વ્યક્તિને તેના અગાઉના વર્તન, નિવેદન અથવા પ્રતિનિધિત્વના વિરોધમાં બોલવા કે વર્તવા પરથી રોકે છે. એ ન્યાય અને ઈમાનદારીના સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે.

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 (Bhartiya Sakshya Adhiniyam, 2023) એ પૂર્વના **Indian Evidence Act, 1872**ને રદ કરી નવો કાનૂની માળખો પૂરું પાડ્યું છે. આ અધિનિયમમાં ધારા 121 થી 124 હેઠળ "Estoppel" વિષે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

અર્થ અને પરિભાષા :

Estoppel શબ્દનો અર્થ છે – “રોકાણ” અથવા “અટકાવવું”.

કાનૂની રીતે કહીએ તો,

જો કોઈ વ્યક્તિ બીજાને કોઈ બાબત વિષે એવી માન્યતા આપે કે કોઈ ચોક્કસ તથ્ય સાચું છે, અને બીજું વ્યક્તિ તે માન્યતા પર વિશ્વાસ રાખીને કોઈ પગલું લે છે, તો પહેલી વ્યક્તિને પછીથી એ તથ્યનો ઇનકાર કરવાનો અધિકાર નથી.

અર્થાત – વ્યક્તિ પોતાના પૂર્વ નિવેદન કે વર્તનથી પાછું વળી શકતો નથી.

Estoppel નો હેતુ :

- ખોટા નિવેદનથી થતી અન્યાયની શક્યતા રોકવી.
- એક વ્યક્તિને તેના શબ્દો કે વર્તન માટે જવાબદાર બનાવવો.
- ન્યાય અને ઈમાનદારીના સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખવા.

સંબંધિત ધારાઓ :

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 હેઠળની ધારાઓ 121 થી 124 આ વિષયને આવરી લે છે.

ધારા 121 – સામાન્ય Estoppel

જો કોઈ વ્યક્તિ તેના વર્તન કે નિવેદનથી બીજાને કોઈ બાબતમાં વિશ્વાસ કરાવે છે, અને બીજો વ્યક્તિ તે વિશ્વાસને આધારે કોઈ પગલું લે છે, તો પહેલી વ્યક્તિને પછીથી તે તથ્યનો ઇનકાર કરવાની છૂટ નથી.

ઉદાહરણ:

‘A’ કહે છે કે “આ જમીન મારી છે” અને ‘B’ એ એ વિશ્વાસમાં જમીન ખરીદે છે. પછી ‘A’ કહી શકતો નથી કે “આ જમીન મારી નહોતી”.

ધારા 122 – Tenants અને Licensee માટે Estoppel

કોઈ ભાડૂત (Tenant) અથવા લાઇસેંસી (Licensee) એ પોતાના માલિકના (Landlord) હકનો ઇનકાર કરી શકતો નથી.

એટલે કે, ભાડૂતે સ્વીકાર્યું છે કે તે કોઈની મિલકતમાં રહે છે, તો પછી તે માલિકની માલિકી પર સવાલ ઉઠાવી શકતો નથી.

ઉદાહરણ:

‘A’ એ ‘B’ ને પોતાનું ઘર ભાડે આપ્યું છે. ‘B’ પછી કહી શકતો નથી કે “આ ઘર તો મારું છે”.

ધારા 123 – Owner by permission માટે Estoppel

કોઈ વ્યક્તિ જો અન્યની પરવાનગીથી મિલકતનો કબજો ધરાવે છે, તો તે વ્યક્તિ પછીથી પરવાનગી આપનારના અધિકારનો ઇનકાર કરી શકતો નથી.

ધારા 124 – Estoppel by record અથવા જ્યુડિશિયલ Estoppel

જો કોઈ મામલામાં કોર્ટે એક બાબત વિષે નક્કી કરી દીધી હોય, તો પક્ષકારો એ મુદ્દે ફરીથી વિવાદ ઉભો કરી શકતા નથી.

આને "Estoppel by record" કહેવામાં આવે છે.

Estoppelના પ્રકારો :

1. **Estoppel by record** – કોર્ટના નિર્ણયથી ઊભો થતો.
 2. **Estoppel by deed** – લખીત કરાર અથવા દસ્તાવેજથી ઊભો થતો.
 3. **Estoppel by conduct** – વ્યક્તિના વર્તન કે નિવેદનથી ઊભો થતો.
-

મહત્વ :

- સાક્ષ્યમાં ન્યાયિક સત્યતા જાળવવામાં મદદરૂપ.
 - કોર્ટમાં ખોટા દાવા અને વિરોધાભાસ અટકાવે છે.
 - વ્યક્તિના વર્તન માટે જવાબદારી નિર્ધારિત કરે છે.
-

નિષ્કર્ષ :

"Estoppel" એ ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 હેઠળ ન્યાયના સિદ્ધાંતોને મજબૂત બનાવતો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. તે વ્યક્તિને પોતાના પૂર્વ નિવેદન કે વર્તનનો ઇનકાર કરીને અન્યને નુકસાન પહોંચાડવાથી અટકાવે છે. આથી કાનૂની વ્યવસ્થામાં ન્યાય, વિશ્વાસ અને ઈમાનદારી જાળવાય છે.

૬) 'કથનનો કેટલો ભાગ સાબિત કરવો જોઈએ' તે વિષે ચર્ચો.

પરિચય :-

કોર્ટમાં રજૂ થતી દરેક વાત કે નિવેદન (Statement)ને પૂરાવા તરીકે સ્વીકારવા માટે એનું સાબિત થવું જરૂરી છે.

પરંતુ હંમેશા આખું નિવેદન સાબિત કરવાની જરૂર નથી; કેટલીકવાર એના મહત્વના અથવા સંબંધિત ભાગને જ સાબિત કરવાથી કામ ચાલે છે.

આ મુદ્દો “Bhartiya Sakshya Adhiniyam, 2023”ની ધારા 147 હેઠળ આવરી લેવાયો છે. (આ ધારા પહેલાંના Indian Evidence Act, 1872 ની ધારા 39ને સમાન છે.)

ધારા 147 – કેટલું નિવેદન સાબિત કરવું :

આ ધારા કહે છે કે —

જો કોઈ નિવેદન કે દસ્તાવેજનો કોઈ ભાગ કોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવે, તો તેમાંથી માત્ર સંબંધિત ભાગ જ સાબિત કરવો પૂરતો છે.

પરંતુ જ્યાં સુધી અન્ય ભાગોનું સમજવું જરૂરી હોય, ત્યાં સુધી એટલો ભાગ પણ સાબિત કરવો પડે જે નિવેદનને યોગ્ય અર્થ આપે.

સરળ શબ્દોમાં અર્થ :

કોઈ દસ્તાવેજ, વાતચીત અથવા નિવેદનમાંથી

- જે ભાગ કેસ માટે પ્રાસંગિક (relevant) છે તે સાબિત કરવો જરૂરી છે.
 - પરંતુ જો અન્ય ભાગો વિના એ અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય, તો તે ભાગો પણ સાબિત કરવાના રહેશે જેથી કોર્ટને સંપૂર્ણ સમજ મળે.
-

ઉદાહરણ :

માનો કે ‘A’ એ ‘B’ સામે એક નિવેદન આપ્યું —

“B એ મારી પાસેથી રૂપિયા લીધા હતા, પરંતુ પછીથી પાછા આપ્યા.”

જો કોર્ટમાં ફક્ત “B એ રૂપિયા લીધા હતા” એ ભાગ સાબિત કરવામાં આવે, તો એ નિવેદનનો અસલી અર્થ ખોટો પડી શકે છે.

એટલે કોર્ટને ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે આખું નિવેદન (અથવા એટલો ભાગ જે તેની સમજ આપે) સાબિત કરાવવું પડશે.

હેતુ :

1. અપૂર્ણ સાક્ષ્યથી ન્યાય વિપરીત ન થાય.
2. નિવેદનનો સાચો અર્થ અને ભાવ સમજાય.

૩. પક્ષકારો વચ્ચેના અર્ધસત્ય (half-truth) ના દુરુપયોગને રોકવો.

મુખ્ય સિદ્ધાંત :

- જે ભાગ કેસ સાથે સંબંધિત છે તે સાબિત કરવો જરૂરી છે.
- જો એ ભાગનું અર્થઘટન અન્ય ભાગો વગર શક્ય ન હોય, તો સંપૂર્ણ સંદર્ભ સાથે સાબિત કરવું પડે.
- જે ભાગ અપ્રસંગિક છે, તે સાબિત કરવાની જરૂર નથી.

ન્યાયિક દૃષ્ટાંત (Judicial Example):

કોર્ટોએ ઘણીવાર જણાવ્યું છે કે —

“No part of a statement should be used out of context. The statement must be proved in such a manner that its meaning is clear and complete.”

એટલે કે કોર્ટ કોઈ એક શબ્દ અથવા અર્ધું વાક્ય લઈ ન્યાય કરી શકતી નથી;

પૂરેપૂરી સંદર્ભ સાથે નિવેદન જોવું પડે છે.

મહત્વ :

- ન્યાયની સત્યતા અને પૂર્ણતા જાળવે છે.
- ખોટી રજૂઆત થતી અટકાવે છે.
- પુરાવાની નીતિ (law of evidence)માં પારદર્શિતા લાવે છે.

નિષ્કર્ષ :

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023ની ધારા 147 પ્રમાણે,

કોર્ટમાં જે નિવેદન રજૂ થાય છે તેમાંનું કેટલું સાબિત કરવું જરૂરી છે એ નિવેદનની પ્રાસંગિકતા અને અર્થ પર નિર્ભર છે.

જે ભાગ કોર્ટને યોગ્ય અર્થ સમજવામાં મદદરૂપ હોય તે પુરાવા રૂપે સાબિત કરવો જરૂરી છે.

આથી કોર્ટને સંપૂર્ણ અને સાચી તસ્વીર મળે છે અને ન્યાયિક નિર્ણય યોગ્ય રીતે થઈ શકે છે.

૭) સાબિતીનો ભાર એટલે શું ? તેનું પુરાવાકીય મુલ્ય શું છે તે સમજાવો.)

પરિચય :

ન્યાયપ્રક્રિયામાં “**Burden of Proof**” (ભાર સાબિતીનો) એક અતિ મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત છે. કોર્ટમાં જે પક્ષ કોઈ તથ્યનો દાવો કરે છે, તેને એ દાવા માટે પુરાવા રજૂ કરવાની ફરજ હોય છે. એ ફરજને જ **Burden of Proof** (ભાર સાબિતીનો) કહેવાય છે. ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 (Bhartiya Sakshya Adhiniyam, 2023) માં ધારા 104 થી 117 સુધીના વિભાગોમાં આ સિદ્ધાંતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

અર્થ :

“**Burden of Proof**” નો અર્થ છે —

કોઈ વ્યક્તિ કે પક્ષકાર પર એ તથ્ય સાબિત કરવાનો ભાર કે જવાબદારી જે તે દાવો કરી રહ્યો છે.

અર્થાત્, કોર્ટમાં જે કહે છે “આ વાત સાચી છે”, તેને એ સાચી છે એ સાબિત કરવાની ફરજ છે.

ઉદાહરણ :

જો ‘A’ કહે કે ‘B’ એ મારી પાસે થી રૂપિયા ચોર્યા છે, તો એ દાવા માટે પુરાવા રજૂ કરવાની ફરજ ‘A’ પર છે. એટલે કે “**Burden of Proof**” ‘A’ પર છે.

સંબંધિત ધારાઓ (Sections 104 – 117, BSA 2023):

ધારા 104 – કોણે સાબિત કરવાનું રહે છે (On whom burden lies)

જે વ્યક્તિ કોઈ તથ્યને સાબિત કરવા માગે છે અથવા કોર્ટને વિશ્વાસ અપાવવા માગે છે, તેના પર “ભાર સાબિતીનો” રહેશે.

ધારા 105 – જે વ્યક્તિ દાવો કરે છે કે કેસની પરિસ્થિતિ વિશેષ છે

જેમ કે — જો આરોપી કહે કે તે આત્મરક્ષામાં હતો (Self-defence), તો તે વિશેષ પરિસ્થિતિ સાબિત કરવાની ફરજ આરોપી પર છે.

ધારા 106 – ખાસ માહિતી જે વ્યક્તિને જ ખબર છે

જો કોઈ બાબત વિશેની માહિતી કોઈ એક વ્યક્તિને જ ખાસ રીતે ખબર છે, તો એ વ્યક્તિએ એ બાબત સાબિત કરવી પડશે.

(ઉદાહરણ: આરોપી પોતાના મનના ઈરાદા વિષે — motive.)

ધારા 107 થી 110 – જીવન, મૃત્યુ, માલિકી વગેરે સંબંધિત અનુમાન

આ ધારાઓમાં કોર્ટ કઈ રીતે અનુમાન લગાવી શકે તેની જોગવાઈ છે —

- જો કોઈ વ્યક્તિ લાંબા સમયથી જીવતો દેખાયો છે, તો તે જીવતો છે એવું માનવામાં આવશે.
- જો કોઈ વ્યક્તિ લાંબા સમયથી ગુમ છે (7 વર્ષથી વધુ), તો તે મૃત્યુ પામ્યો માનવામાં આવશે.
- માલિકી વિષે પણ જે વ્યક્તિ કબજામાં છે તેની માલિકી માનવામાં આવશે.

ધારા 111 થી 117 – વિવિધ પ્રકારના કેસોમાં ભાર કોણે સાબિત કરવો તે અંગે નિયમો

જેમ કે ઠગાઈ (fraud), ભ્રમ (misrepresentation), લઝની માન્યતા, દસ્તાવેજની વિધિતતા વગેરે માટે.

Burden of Proofના પ્રકારો :

1. **Legal Burden (કાનૂની ભાર) –**

જે પક્ષે કાનૂની રીતે તથ્ય સાબિત કરવાનો ફરજિયાત ભાર ધરાવે છે.

ઉદાહરણ: આરોપી સામે આરોપ સાબિત કરવાનો ભાર હંમેશા પ્રોસિક્યુશન પર છે.

2. **Evidential Burden (સાક્ષ્ય ભાર) –**

જ્યાં એક પક્ષ પુરાવા રજૂ કરે છે, ત્યાં બીજાને તે પુરાવાનો વિરોધ અથવા સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો ભાર આવે છે.

Evidentiary Value (સાક્ષ્ય મૂલ્ય) :

1. **Burden of Proof કોર્ટને દિશા આપે છે —**

કોર્ટ સમજે છે કે સૌપ્રથમ કયા પક્ષે પુરાવા રજૂ કરવા જોઈએ.

2. પુરાવાની વિશ્વસનીયતા (Reliability) નક્કી કરવા મદદરૂપ —

જે પક્ષે પુરાવાનો ભાર ઉઠાવ્યો છે તે પુરાવા જેટલા મજબૂત હશે, તેટલો તેનો કેસ મજબૂત રહેશે.

3. ન્યાયિક નિર્ણયમાં સંતુલન લાવે છે —

કોર્ટ બંને પક્ષના પુરાવાનો તોલ કરીને ન્યાય કરે છે.

4. અન્યાય અટકાવે છે —

જો પુરાવાનો ભાર યોગ્ય રીતે ન નક્કી કરવામાં આવે, તો નિર્દોષ વ્યક્તિને દોષી ઠેરવવાનો ખતરો રહે.

ઉદાહરણો :

- ફોજદારી કેસમાં:

આરોપ સાબિત કરવાનો ભાર અભિયોજન (Prosecution) પર છે.

આરોપી નિર્દોષ છે એવું માનવામાં આવે છે ત્યાં સુધી પુરાવા વિપરીત ન સાબિત થાય.

- દિવાણી કેસમાં:

જે વ્યક્તિ કોઈ હક અથવા દાવો કરે છે (જેમ કે મિલકત પર હક),

તેના પર એ દાવો સાબિત કરવાનો ભાર છે.

હેતુ :

- ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે કોર્ટને માર્ગદર્શન આપવું.
- દરેક પક્ષને તેની જવાબદારી સમજાવવી.
- ખોટા દાવા અને અંધારિત આરોપોથી કોર્ટને બચાવવું.

નિષ્કર્ષ :

“Burden of Proof” એ ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023નું એક મૂળભૂત તત્વ છે.

તે નક્કી કરે છે કે કોણે તથ્ય સાબિત કરવાનું છે અને કઈ રીતે.

આ સિદ્ધાંત વિના કોર્ટમાં ન્યાયિક પ્રક્રિયા અવ્યવસ્થિત બની જાય.

આથી, આ સિદ્ધાંત ન્યાયિક વ્યવસ્થામાં સત્ય, ન્યાય અને સમતોલતા જાળવવામાં આધારસ્તંભરૂપ છે.

૮) કબૂલાત એટલે શું ? કબૂલાત અને સ્વીકૃતિ વચ્ચે શો તફાવત છે ?

પરિચય :-

ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં “Confession” (સ્વીકારોક્તિ) અને “Admission” (સ્વીકાર) બંને મહત્વપૂર્ણ સાક્ષ્ય સ્વરૂપો છે. બંને વચ્ચે ઘણા અંશે સમાનતા હોય છતાં પણ, બંનેના અર્થ, ઉપયોગ અને કાનૂની અસર અલગ છે.

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 (Bhartiya Sakshya Adhiniyam, 2023) એ આ વિષયો અંગે ધારા 17 થી 31 સુધી જોગવાઈ કરી છે.

1. Confession (સ્વીકારોક્તિ) નો અર્થ :

ધારા 22 થી 27 (BSA 2023) હેઠળ “Confession” વિષે જોગવાઈ છે.

અર્થ:

જ્યારે કોઈ આરોપી (accused) પોતે કરેલા ગુનાની સ્વીકાર કરે,

એટલે કે, પોતે ગુનો કર્યો છે એ વાત કોર્ટ સમક્ષ સ્વીકારી લે છે,

ત્યારે તેને Confession (સ્વીકારોક્તિ) કહેવામાં આવે છે.

અર્થાત્ — ગુનાની સીધી સ્વીકારોક્તિ, કે જેના દ્વારા વ્યક્તિ પોતે દોષી હોવાનું સ્વીકાર કરે છે.

ઉદાહરણ :

જો આરોપી કહે કે —

“હા, મેં એ વ્યક્તિની હત્યા કરી હતી.”

તો આ એક Confession (સ્વીકારોક્તિ) છે, કારણ કે એ ગુનાની સીધી સ્વીકાર છે.

Confessionની માન્યતા (Evidentiary Value):

કોર્ટમાં માન્ય સ્વીકારોક્તિ ત્યારે જ સ્વીકારાય જ્યારે —

1. તે સ્વૈચ્છિક (voluntary) હોય;
2. તે દબાણ, ધમકી કે લાલચથી મેળવેલી ન હોય;
3. અને પોલીસ અધિકારી સમક્ષ આપવામાં આવેલી સ્વીકારોક્તિ સામાન્ય રીતે માન્ય નથી (ધારા 25 મુજબ).

પરંતુ, જો પોલીસના જણાવ્યા પર કોર્ટ સમક્ષ અથવા ન્યાયાધીશ સમક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો એ માન્ય ગણાય છે (ધારા 26).

2. Admission (સ્વીકાર) નો અર્થ :

ધારા 17 થી 21 (BSA 2023) હેઠળ “Admission” વિષે જોગવાઈ છે.

અર્થ:

જ્યારે કોઈ પક્ષકાર કોઈ તથ્ય કે પરિસ્થિતિને પોતાના વિરુદ્ધ સ્વીકાર કરે છે,

પણ એ સ્વીકાર ગુનાની સીધી સ્વીકાર ન હોય,

ત્યારે તેને Admission (સ્વીકાર) કહેવામાં આવે છે.

એટલે કે “Admission” એ કોઈ સામાન્ય સ્વીકાર છે જે દિવાણી કે ફોજદારી બંને કેસોમાં થઈ શકે છે.

ઉદાહરણ :

‘A’ કહે છે —

“હા, હું ઘટનાસ્થળે હતો, પણ મેં કોઈ ગુનો કર્યો નથી.”

આ Admission છે, કારણ કે એ ગુનાની સ્વીકાર નથી,

માત્ર એક તથ્ય (સ્થળ પર હાજરી)નો સ્વીકાર છે.

3. Confession અને Admission વચ્ચેનો તફાવત :

ક્રમ	મુદ્દો	Confession (સ્વીકારોક્તિ)	Admission (સ્વીકાર)
1	અર્થ	ગુનાની સીધી સ્વીકાર	સામાન્ય તથ્ય કે પરિસ્થિતિની

ક્રમ	મુદ્દો	Confession (સ્વીકારોક્તિ)	Admission (સ્વીકાર)
			સ્વીકાર
2	સ્વીકાર કરનાર	માત્ર આરોપી	કોઈપણ પક્ષકાર (આરોપી કે અરજદાર)
3	સ્વરૂપ	ફક્ત ફોજદારી કેસોમાં	દિવાણી અને ફોજદારી બંને
4	કાનૂની અસર	સીધી રીતે દોષ સાબિત કરી શકે	માત્ર પુરાવા તરીકે ઉપયોગી, દોષ સાબિત નથી કરતું
5	માન્યતા	સ્વૈચ્છિક હોવી આવશ્યક	દબાણથી પણ લેવાય તો કોર્ટ વિચારણા કરે છે
6	દાખલો	“મેં ગુનો કર્યો”	“હું ત્યાં હજર હતો”
7	પુરાવાનું મૂલ્ય	ઊંચું સાક્ષ્ય મૂલ્ય ધરાવે છે	સહાયક સાક્ષ્ય તરીકે ઉપયોગી છે

4. Confessionના પ્રકારો :

1. Judicial Confession (ન્યાયિક સ્વીકારોક્તિ):

કોર્ટ અથવા ન્યાયાધીશ સમક્ષ આપેલી સ્વીકારોક્તિ – માન્ય ગણાય છે.

2. Extra-judicial Confession (બિન-ન્યાયિક સ્વીકારોક્તિ):

કોર્ટ બહાર, જેમ કે પોલીસ અથવા અન્ય વ્યક્તિ સમક્ષ આપેલી સ્વીકારોક્તિ –
તે સ્વીકારની માન્યતા કોર્ટ તપાસીને નક્કી કરે છે.

5. Confession અને Admissionનું સાક્ષ્ય મૂલ્ય (Evidentiary Value):

- **Confession:**

જો સ્વૈચ્છિક અને સત્ય હોવાનું જણાય, તો કોર્ટ તેને સ્વતંત્ર સાક્ષ્ય તરીકે સ્વીકારી શકે છે.

એ એક મજબૂત પુરાવું (strong piece of evidence) ગણાય છે.

- **Admission:**

એ માત્ર સહાયક પુરાવા (corroborative evidence) તરીકે માન્ય છે.

એ પરથી ફક્ત અનુમાન (Inference) કાઢી શકાય, દોષ સાબિતી નહીં.

6. હેતુ :

- ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં સાચા તથ્યોની શોધ કરવી.
- આરોપી કે પક્ષકાર દ્વારા આપેલી સ્વીકારોક્તિ/સ્વીકારને પુરાવા તરીકે ઉપયોગ કરવો.
- ખોટા દાવા અને ખોટા બચાવને રોકવો.

નિષ્કર્ષ :

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 હેઠળ “Confession” અને “Admission” બંને પુરાવાના મહત્વપૂર્ણ સાધનો છે,

પરંતુ બંનેની કાનૂની અસર અને ઉપયોગ અલગ છે.

Confession ગુનાની સીધી સ્વીકાર છે, જ્યારે Admission માત્ર તથ્યનો સ્વીકાર છે.

Confessionનું સાક્ષ્ય મૂલ્ય ઊંચું હોય છે, જ્યારે Admission સહાયક પુરાવા તરીકે જ ઉપયોગી છે.

આ બંને સિદ્ધાંતો ન્યાયિક તંત્રમાં સત્ય, ન્યાય અને વિશ્વાસ જાળવવામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

8) ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં પક્ષકારોનું ચારિત્ર્ય ક્યારે અને કેટલે અંશે સુસંગત ગણાય? ઉદાહરણ સહિત સમજાવો

દીવાની કેસોમાં, અન્યથા સુસંગત હકીકતો પરથી પ્રગટ થતું હોય તે સિવાય, કોઈ સંબંધિત વ્યક્તિનું ચારિક તેનામાં આક્ષેપિત વર્તનને સંભવિત કે અસંભવિત બનાવે છે, તે હકીકત અસંગત છે.

ફોજદારી કેસોમાં પૂર્વ સાડું ચારિત્ર્ય સુસંગત છે. (ક. 47) [In criminal cases previous good character relevant] ફોજદારી કાર્યવાહીઓમાં, આરોપી વ્યક્તિ સારો ચારિત્ર્યનો છે, તે હકીકત સુસંગત છે. સમજૂતી : જૂના કાયદાની 3. 53 અહીં પથાવત્ મુકાયેલ છે. ચારિત્ર્ય અથવા પૂર્વ જાતીય અનુભવનો પુરાવો ચોક્કસ કિસ્સાઓમાં સુસંગત ગણાશે નહીં (ક. 48) સમજૂતી : જૂના કાયદાની ક. 53A પર આ કલમ આધારિત છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ ઝારખંડ વિ. શૈલેન્દ્રકુમાર રાય કેસ"માં ઠરાવેલ છે કે બળાત્કારનો ગુનો થયેલ છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે કોઈ સ્ત્રી જાતીય સંભોગ માટેની ટેવ પરાવે છે કે કેમ તે નક્કી કરવું જરૂરી નથી. કારણ કે આ પરીક્ષણ એવા ખોટા અનુમાન (Incorrect presumption) પર આધારિત છે કે આવી ટેવ પરાવતી સ્ત્રી પર બળાત્કાર શક્ય નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતે આ કેસમાં આ હેતુ માટે કરવામાં આવતાં 'બે આંગળી પરીક્ષણ' (Two finger test) સામે સખત નારાજગી પ્રગટ કરી હતી અને કેન્દ્ર સરકારને દેશભરમાં આ પરીક્ષણ બંધ કરાવવા આદેશ આપેલ હતો.

[48] જવાબમાં હોય તે સિવાય, પૂર્વ ખરાબ ચારિત્ર્ય સુસંગત નથી. (ક. 49) [Previous bad character not relevant, except in reply]

ફોજદારી કાર્યવાહીમાં, આરોપી ખરાબ ચારિત્ર્યનો હતો, આ હકીકત અસંગત છે, સિવાય કે તે સાડું ચારિત્ર્ય ધરાવતો હોવાનો પુરાવો અપાયેલ હોય, કે જે કિસ્સામાં તે સુસંગત બને છે. ખુલાસો-1 (Explanation-1): આ કલમ એવા કેસોને લાગુ પડતી નથી કે જેમાં કોઈ વ્યક્તિનું ખરાબ ચારિત્ર્ય જ મુદ્દાની હકીકત હોય. ખુલાસો-2 (Explanation-2) : પૂર્વ દોષિતતા (Previous conviction) ખરાબ ચારિત્ર્યના પુરાવા તરીકે સુસંગત છે.

સમજૂતી : જૂના કાયદાની ક. 54 જેવી આ કલમ છે.

[49] નુકસાન વળતરને અસર કરતું ચારિત્ર્ય (ક. 50) [Character as affecting damages]

કોઈ વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય એવું હોય, કે જે તેને મળવી જોઈએ તે નુકસાન વળતરની રકમને અસર પહોંચાડતું હોય, તો આ હકીકત દીવાની કેસોમાં સુસંગત છે.

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023

ખુલાસો (Explanation) : આ કલમ અને કથમો 46, 47 અને 49માં, 'ચારિત્ર્ય' શબ્દમાં પ્રતિષ્ઠા અને પ્રકૃતિ (Disposition), બંનેનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ, 3. 49માં જોગવાઈ કરાવેલ છે તે સિવાય, પુરાવો માત્ર સામાન્ય પ્રતિષ્ઠા અને સામાન્ય પ્રકૃતિનો જ આપી શકાય અને તેની પ્રતિષ્ઠા અથવા પ્રકૃતિ દર્શાવાયેલ હોય તેવા ખાસ કૃત્યોનો પુરાવો આપી શકાશે નહીં.

ચારિત્ર્ય ક્યારે સુસંગત બને ?(કલમો 46થી 50)

ચારિત્ર્ય

ક્યારે સુસંગત બને ?

દીવાની દાવાઓમાં-

પક્ષકારનું ચારિત્ર્ય એમ બતાવવા માટે પુરવાર ન કરી શકાય કે તેનામાં આરોપવામાં આવેલી વર્તણૂક સંભવિત છે કે અસંભવિત છે : ક. 46.પક્ષકારને નુકસાનવળતરની જે રકમ મળવી જોઈએ તેને અસર કરતું તેનું ચારિત્ર્ય હોય તો તે સુસંગત છે : ક. 50.ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં-ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી સારી ચારિત્ર્યનો છે એ હકીકત સુસંગત છે : ક. 49 અગાઉ થયેલ સજા ખરાબ ચારિત્ર્યના પુરાવા તરીકે સુસંગત છે : ક. 49

આરોપીના ખરાબ ચારિત્ર્યનો પુરાવો

(1) સારા ચારિત્ર્યના પુરાવાનું ખંડન કરવા;અથવા

(2) જ્યારે તેનું ખરાબ ચારિત્ર્ય જ મુદ્દાની હકીકત | હોય;

- ત્યારે સુસંગત છે.ક્યારે અસંગત બને ?

દીવાની દાવાઓમાં-

સંબંધ ધરાવતી (જે તે) વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય, તેનામાં આરોપવામાં આવેલી વર્તણૂક સંભવિત અથવા અસંભવિત બનાવે છે એ હકીકત અસંગત છે : 3.46.ફોજદારી કાર્યવાહીઓમાં- આરોપીનું ખરાબ ચારિત્ર્ય સુસંગત નથી, સિવાય કે તે-

(1) તે સારા ચારિત્ર્યનો છે એવા પુરાવાના જવાબમાં આપવામાં આવેલ હોય; અથવા

(2) જ્યારે ખરાબ ચારિત્ર્ય જ મુદ્દાની હકીકત હોય; ત્યારે આપવામાં આવેલ હોય : 5.49.

'ચારિત્ર્ય' શબ્દમાં પ્રતિષ્ઠા અને મનોવૃત્તિનો જ સમાવેશ થાય છે, પરંતુ પુરાવો તો માત્ર સામાન્ય પ્રતિષ્ઠા અને સામાન્ય મનોવૃત્તિનો જ અપાવો જોઈએ અને નહિ કે ખાસ કૃત્યોનો કે જેનાથી સામાન્ય પ્રતિષ્ઠા અને સામાન્ય મનોવૃત્તિ વ્યક્ત ન થતી હોય : ક. 50 (ખુલાસો).

ચારિત્ર્ય એટલે એવા ગુણો અથવા એવાં લક્ષણો કે જે વ્યક્તિમાં કુદરતી રીતે જન્મથી અથવા સતત ટેવથી અસ્થાપિત થયા હોય અને જે વ્યક્તિને આવા ગુણો કે એવાં લક્ષણોથી અન્ય વ્યક્તિઓથી અલગ તારવે છે. ક. 50ના ખુલાસા પ્રમાણે 'ચારિત્ર્ય' શબ્દમાં માત્ર પ્રતિષ્ઠાનો જ નહિ, પરંતુ પ્રતિધ્વ અને મનોવૃત્તિ, બંનેનો સમાવેશ થાય છે. દીવાની દાવામાં સાધારણ રીતે, પલકારના ચારિત્ર્યનો પુરાવો અસંગત છે, પરંતુ ક. 50 પ્રમાણે જ્યારે ચારિત્ર્યનું પુરાવાથી નુકસાનવળતરની રકમની અસર થતી હોય ત્યારે તેવો ચારિત્ર્યનો પુરાવો સ્વીકાર્ય છે. ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી સારા ચારિત્ર્યનો છે એવો પુરાવો હંમેશાં સ્વીકાર્ય છે, કારણ કે એ સિદ્ધાંત છે કે જ્યાં સુધી આરોપીએ અપરાધ કર્યાની સ્પષ્ટ અને શંકારહિત સાબિતી ન મળે, ત્યાં સુધી તે નિર્દોષ હોવાનું માનવામાં આવે છે. આરોપી 1 ખરાબ ચારિત્ર્યવાળો છે એવો પુરાવો ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આપી શકાતો નથી, પરંતુ જો આરોપી સારા ચારિત્ર્યવાળો.

૧૦) નિષ્ણાંતના અભિપ્રાય અંગેના ધોરણો સમજાવો અને તેનું પુરાવાકીય મુલ્ય સમજાવો.)

પરિચય :

કોર્ટમાં દરેક કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ સમજી લેવા માટે ક્યારેક એવી બાબતો ઉઠ્ઠાવે છે જે સામાન્ય વ્યક્તિ સમજી શકે તેવી નથી — જેમ કે વૈજ્ઞાનિક તપાસ, તબીબી પ્રશ્નો, હસ્તાક્ષર, DNA પરીક્ષણ, ડિજિટલ સાક્ષ્ય વગેરે.

એવા સમયે કોર્ટને નિષ્ણાંતની (Expert) મદદ લેવી પડે છે.

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 (Bhartiya Sakshya Adhiniyam, 2023) હેઠળ ધારા 39 થી 45 સુધીની જોગવાઈઓ Expert Evidence માટે છે.

અર્થ :

Expert Evidence (નિષ્ણાત સાક્ષ્ય) એ એવો પુરાવો છે, જે કોઈ એવા વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવે છે જેને વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક, તકનીકી કે વ્યાવસાયિક જ્ઞાન અને કુશળતા હોય. એવા નિષ્ણાતની મંતવ્ય કોર્ટને સત્ય શોધવામાં મદદરૂપ બને છે.

ધારા 39 થી 45 — **Expert Evidence** સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈઓ :

ધારા 39 – મતનો પુરાવો (**Opinion Evidence**):

સામાન્ય રીતે કોઈ વ્યક્તિની મત (**opinion**) કોર્ટમાં પુરાવા તરીકે સ્વીકારાતી નથી. પરંતુ નિષ્ણાતની વિશિષ્ટ મત કોર્ટમાં સ્વીકારાય છે.

ધારા 40 – નિષ્ણાત કોણ ગણાય (**Who is an Expert**):

જે વ્યક્તિને કોઈ વિશેષ વિષયમાં જ્ઞાન, અનુભવ અથવા તાલીમ હોય, તે વ્યક્તિ **Expert** ગણાય છે.

જેમ કે – ડૉક્ટર, એન્જિનિયર, હસ્તાક્ષર નિષ્ણાત, ફોરેન્સિક વિશ્લેષક વગેરે.

ધારા 41 – વિજ્ઞાન, કલા અથવા વિદ્યા વિષે નિષ્ણાતનો મત:

જો કોઈ બાબત વિજ્ઞાન, કલા, હસ્તાક્ષર, અંગુઠાની છાપ, ઇલેક્ટ્રોનિક પુરાવા, અથવા ડિજિટલ સાક્ષ્ય સાથે સંબંધિત હોય,

તો તે ક્ષેત્રના નિષ્ણાતની મત (**opinion**) સંબંધિત અને સ્વીકાર્ય પુરાવા તરીકે ગણાય છે.

ઉદાહરણ:

- પોસ્ટમોર્ટમ રિપોર્ટ આપતો ડૉક્ટર
- ફિંગરપ્રિન્ટ અથવા સહી તપાસનાર અધિકારી
- ડિજિટલ પુરાવા ચકાસનાર સાયબર નિષ્ણાત

ધારા 42 – હસ્તાક્ષર અને અંગુઠાની છાપ બાબતે નિષ્ણાતની સાક્ષી:

જો કોઈ દસ્તાવેજના હસ્તાક્ષર અથવા અંગુઠાની છાપ વિષે શંકા હોય,
તો તે બાબતે નિષ્ણાતનો મત કોર્ટમાં પુરાવા તરીકે માન્ય રહેશે.

ધારા 43 – વિદેશી કાયદા વિષે નિષ્ણાતનો મત:

જ્યારે કોઈ કેસમાં વિદેશી કાયદો (Foreign Law) લાગુ પડે,
ત્યારે એ કાયદા અંગે જાણકાર નિષ્ણાતનો મત માન્ય પુરાવા તરીકે માનવામાં આવે છે.

ધારા 44 – વિજ્ઞાનિક અથવા તકનીકી પરીક્ષણ વિષે મત:

જેમ કે DNA Test, Blood Test, Fingerprint Test, Cyber Forensic Analysis વગેરેના પરિણામો
Expert Opinion તરીકે કોર્ટમાં માન્ય ગણાય છે.

ધારા 45 – નિષ્ણાતના મતની મર્યાદા (Limitations):

- નિષ્ણાતની સાક્ષી અંતિમ પુરાવા (conclusive evidence) નથી.
- કોર્ટને મદદરૂપ થાય છે, પણ કોર્ટ તેના આધારે સંપૂર્ણ રીતે નિર્ણય લેતી નથી.
- કોર્ટ અન્ય પુરાવા સાથે વિચારણા કરીને નિર્ણય આપે છે.

ઉદાહરણો :

1. મેડિકલ નિષ્ણાત (Doctor):

જો કોઈ વ્યક્તિના મૃત્યુનું કારણ સ્પષ્ટ ન હોય,
તો પોસ્ટમોર્ટમ કરનાર ડૉક્ટરનો મત કોર્ટ માટે મદદરૂપ બને છે.

2. હસ્તાક્ષર નિષ્ણાત:

જો કોઈ દસ્તાવેજ પર સહી ખરેખર વ્યક્તિએ કરી છે કે નહીં એ બાબતે વિવાદ હોય,
તો હસ્તાક્ષર નિષ્ણાતની તપાસના આધાર પર કોર્ટ નિર્ણય કરી શકે છે.

3. ડિજિટલ ફોરેન્સિક નિષ્ણાત:

જો કોઈ ઈમેલ, વીડિયો અથવા ડિજિટલ ફાઇલની સત્યતા પ્રશ્નમાં હોય,
તો સાયબર નિષ્ણાતનું મંતવ્ય કોર્ટમાં મહત્વ ધરાવે છે.

Expert Evidenceનું સાક્ષ્ય મૂલ્ય (Evidentiary Value):

1. મદદરૂપ પુરાવા (Advisory Evidence):

નિષ્ણાતનું મત કોર્ટને માર્ગદર્શન આપે છે, પરંતુ અંતિમ નિર્ણય કોર્ટનો હોય છે.

2. વિશ્વસનીયતા (Reliability):

જો નિષ્ણાતની લાયકાત, અનુભવો અને નિષ્પક્ષતા સ્પષ્ટ છે,
તો તેની સાક્ષીને વધુ વિશ્વસનીય માનવામાં આવે છે.

3. સહાયક પુરાવા (Corroborative Evidence):

નિષ્ણાતની સાક્ષી અન્ય પુરાવાઓને સમર્થન આપે છે.

તે સ્વતંત્ર રીતે ગુનાની પુષ્ટિ કરી શકતી નથી,
પણ કોર્ટને સાચી દિશા બતાવે છે.

4. સાવચેતી (Precaution):

ક્યારેક નિષ્ણાતો ભિન્ન મત પણ આપે છે,
તેથી કોર્ટ એના પર સંપૂર્ણપણે આધાર રાખી શકતી નથી.

મહત્વ :

- વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પુરાવાઓના આધારે કોર્ટ વધુ સચોટ રીતે ન્યાય કરી શકે છે.
- તબીબી, ટેકનિકલ અને ડિજિટલ પુરાવા વિના અનેક કેસોમાં સત્ય બહાર લાવવું મુશ્કેલ છે.
- નિષ્ણાત સાક્ષી વિજ્ઞાન અને ન્યાય વચ્ચેનો સેતુ (bridge) છે.

નિષ્કર્ષ :

ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, 2023 હેઠળ Expert Evidence એ ન્યાયિક પ્રક્રિયામાં વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી સત્ય શોધવાનું એક મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

નિષ્ણાતની સાક્ષી કોર્ટને સહાયરૂપ છે, પરંતુ તે અંતિમ પુરાવા નથી.

કોર્ટ અન્ય તમામ પુરાવાઓ સાથે વિચારણા કરીને જ નિર્ણય આપે છે.

૧૧) હુણાવહર્ણ' પુરાવો એ પુરાવો નથી- આ વિધાનની સમજૂતી અપવાદો સહિત સમજાવો

સાંભળેલ પરાવો : જે સીધો પરાવો નથી તેને કલમ નકારી કાઢે છે. કે જેને આપણે સાંભળેલ પુરાવા સિદ્ધાંત છે કે સાંભળેલ પુરાવો સ્વીકાર્ય નથી. 'સાંભળેલ' તરીકે ઓળખીએ છીએ. પુરાવાના કાયદાનો મૂળભૂત શબ્દના પણ અર્થો થઈ શકે છે અને તે પણી રીતે સંદિગ્ધ છે. તેના ઓછામાં ઓછા 3 અર્થો છે :

- (1) પ્રથમ, સાંભળેલ શબ્દનો અર્થ પણ નીકળે કે વ્યક્તિએ જે કંઈ સાંભળેલ હોય તે.
- (2) બીજું, તેનો એવો અર્થ પણ થાય કે વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિએ આપેલ માહિતી પરથી જાહેર કરે તે.
- (3) ત્રીજું, તે અસંગત સાથે મળતું આવે છે.

પુરાવાના કાયદામાં, આ ગુંચવાડો થતો અટકાવવા માટે 'સાંભળેલ' શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો નથી. જે વ્યક્તિને સાક્ષી તરીકે ન બોલાવવામાં આવેલ હોય, તે વ્યક્તિનું લેખિત કે મૌખિક નિવેદન સાંભળેલ પુરાવો ગણાય. ક. 55નું હાર્દ એ છે કે અદાલતની બહાર કરવામાં આવેલ નિવેદનોને, તે નિવેદનમાં સમાવિષ્ટ સત્ય પુરવાર કરવા ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહિ. સાંભળેલ પુરાવો આડકતરો પુરાવો છે, કેમ કે તે બીજી વ્યક્તિ પાસેથી કંઈક સાંભળવામાં આવેલ છે અને તે વ્યક્તિ અદાલત સમક્ષ હાજર થયેલ નથી. વળી, જે વ્યક્તિએ અદાલતની બહાર આવું નિવેદન કર્યું હોય કે તે માહિતી આપી હોય, તેણે શપથ પર તેમ કર્યું હોતું નથી તેમજ તેની ઊલટપાસ પણ કરી શકાતી નથી. એટલે કે અદાલતની બહાર કરવામાં આવેલ નિવેદન સત્ય છે કે નહિ તેની ચકાસણી કરવા માટે અદાલત પાસે કોઈ સાધન નથી. પરંતુ સાંભળેલ પુરાવો સ્વીકાર્ય નથી એ નિશ્ચર આપણે સાવચેતીથી સ્વીકારવો જોઈએ.

સાંભળેલ પુરાવો (Hearsay Evidence) સ્વીકાર્ય નથી તે નિયમના અપવાદો

- (1) સાક્ષી નહિ એવી વ્યક્તિએ અદાલતની બહાર કરેલ નિવેદન મુદ્દાની બાબત હોય અથવા તે એવું સંજોગોનો ભાગ હોય, કે જેના વિશે જાણવું હોય, તો આવા સંજોગોમાં નિવેદન

સ્વીકાર્ય બને છે. દા. ત., ત્રાહિ વ્યક્તિએ કરેલ બદનક્ષીકારક નિવેદન અને તે સાલીએ સાંભળેલ તેનો પુરાવો, નિવેદનની વિગતો સત્ય હોય બાબતનો નહિ, પરંતુ તે નિવેદન થયું છે એ બાબતનો પુરાવો સુસંગત છે.(2) સાથી નહિ એવી વ્યક્તિએ કરેલ નિવેદન, જો તે નિવેદન વાદગ્રસ્ત વ્યવહારનો ભાગ હોય તે સુસંગત છે. (અનુપસ્થિતિ)(3) સાંભળેલ પુરાવો સુસંગત નથી એવા નિયમમાં કલમો 26, 27 અપવાદો ઉત્પન્ન કરે છે.

સાંભળેલ પરાવો નહિ સ્વીકારવાનાં કારણો : સાંભળેલ પરાવો એ કારણસર બાકાત રાખવામાં આવે છે કે એ હંમેશાં ઇચ્છનીય છે કે જે વ્યક્તિના નિવેદન પર આધાર રાખવામાં આવતો હોય. તે વ્યક્તિને તથા માટે અદાલતમાં હાજર રાખવી તે ન્યાયના હિતમાં છે. કારણ કે જેથી તેમાં અચોક્કસતા અને અવિશ્વાસપા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો ઊલટતપાસથી ખુલ્લી પાડી શકાય.

નીચેનાં પણ કેટલાંક કારણો છે :

1. તે સોગંદ ઉપર આપવામાં આવતો નથી.

2. તેની ઊલટતપાસ થઈ શકતી નથી.

મૌખિક પુરાવો અને પ્ર.-5 : દસ્તાવેજી પુરાવો

3. કેટલાક પ્રસંગોમાં આથી પ્રાપ્ય પુરાવો વધુ સારો હોવા છતાં બહાર નથી આવી શકતો.

4. તેનો સ્વીકાર કરવાથી તેનું પુરાવાકીય મૂલ્ય વધે છે અને સુનાવણી ઢીલમાં પડે છે.

5. તેનાથી છળ રહેવાનો સંભવ રહે છે.

5. તે અંગત જવાબદારી સાથે નહિ સંકળાયેલ ગૌણ પુરાવો છે, આથી અસત્ય બોલનાર સજાને પાત્ર પણ બને છે.

૧૨)પુરાવાના વિવિધ પ્રકારો દાખલા સાથે સમજાવો.

મૌખિક પુરાવા (Oral Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૫૫ હેઠળ, મૌખિક પુરાવા એટલે સાક્ષીઓ દ્વારા કોર્ટમાં આપવામાં આવેલા નિવેદનો, જે તેમની પોતાની આંખે જોયેલી, કાને સાંભળેલી કે અનુભવેલી હકીકતો પર આધારિત હોય. આ પુરાવા સીધા (direct) હોવા જોઈએ અને અનુમાનિત (hearsay) ન હોવા જોઈએ.
- ઉદાહરણ: એક સાક્ષી કોર્ટમાં કહે કે, "મેં આરોપીને ચોરી કરતા જોયો હતો." આ મૌખિક પુરાવો છે કારણ કે સાક્ષીએ ઘટના પોતાની આંખે જોઈ છે.

- સંદર્ભ:

2. દસ્તાવેજી પુરાવા (Documentary Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૩ હેઠળ, દસ્તાવેજી પુરાવા એટલે લેખિત દસ્તાવેજો, જેમ કે કરાર, પત્રો, રસીદો, રેકૉર્ડ્સ, અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સ, જે કેસ સાથે સંબંધિત હકીકતોને સાબિત કરે છે. આ પુરાવા પ્રાથમિક (primary) અથવા ગૌણ (secondary) હોઈ શકે છે.
- ઉદાહરણ: એક લખ્ખનો કરાર, મિલકતનું દસ્તાવેજ, અથવા બેંક સ્ટેટમેન્ટ દસ્તાવેજી પુરાવા તરીકે રજૂ થઈ શકે છે.
- સંદર્ભ:

3. પ્રાથમિક પુરાવા (Primary Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૫૭ હેઠળ, પ્રાથમિક પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજો અથવા સૌથી વધુ વિશ્વસનીય પુરાવા, જે હકીકતને સીધી રીતે સાબિત કરે છે.
- ઉદાહરણ: મૂળ લખ્ખનો કરાર અથવા મિલકતનું મૂળ દસ્તાવેજ પ્રાથમિક પુરાવા છે.
- સંદર્ભ:

4. ગૌણ પુરાવા (Secondary Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૫૮ હેઠળ, ગૌણ પુરાવા એટલે પ્રાથમિક પુરાવાની નકલો, પ્રમાણિત નકલો, અથવા અન્ય પરીક્ષ પુરાવા, જેનો ઉપયોગ મૂળ દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે થાય છે.

- ઉદાહરણ: મૂળ દસ્તાવેજ ખોવાઈ ગયો હોય તો તેની ફોટોકોપી અથવા સરકારી રજિસ્ટરમાંથી પ્રમાણિત નકલ ગૌણ પુરાવા તરીકે રજૂ થઈ શકે છે.

- સંદર્ભ:

5. અનુમાનિત પુરાવા (Hearsay Evidence):

- વ્યાખ્યા: અનુમાનિત પુરાવા એટલે એવા નિવેદનો જે સાક્ષીએ પોતે જોયા-સાંભળ્યા નથી, પરંતુ અન્ય કોઈ પાસેથી સાંભળીને કોર્ટમાં રજૂ કરે છે. આ સામાન્ય રીતે કબૂલ નથી થતા, પરંતુ કલમ ૨૬ અને ૨૭ હેઠળ અપવાદોમાં સ્વીકારાય છે.
- ઉદાહરણ: એક સાક્ષી કહે કે, "મારા મિત્રએ મને કહ્યું કે આરોપીએ ગુનો કર્યો." આ અનુમાનિત પુરાવો છે, પરંતુ જો મૃત્યુશય્યા વિચાર (dying declaration) હોય, તો તે કબૂલ થઈ શકે.

- સંદર્ભ:

6. પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા (Circumstantial Evidence):

- વ્યાખ્યા: આ પુરાવા એવા હકીકતો પર આધારિત હોય છે જે સીધા ગુનાને સાબિત નથી કરતા, પરંતુ ગુના સાથે જોડાયેલી પરિસ્થિતિઓ દ્વારા તેનું અનુમાન કરે છે.
- ઉદાહરણ: જો આરોપીના ઘરમાંથી ચોરીનો સામાન મળે અથવા તેના ફિંગરપ્રિન્ટ ગુનાના સ્થળે મળે, તો આ પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા છે.

- સંદર્ભ:

7. ઇલેક્ટ્રોનિક પુરાવા (Electronic Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૬૧ હેઠળ, ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સ જેમ કે ઇમેઇલ, ટેક્સ્ટ મેસેજ, CCTV ફૂટેજ, અથવા ડિજિટલ ડેટા પુરાવા તરીકે રજૂ થઈ શકે છે, જો તે પ્રમાણિત હોય.
- ઉદાહરણ: ગુનાના સ્થળનું CCTV ફૂટેજ જેમાં આરોપી દેખાય છે, તે ઇલેક્ટ્રોનિક પુરાવો છે.

- સંદર્ભ:

8. ન્યાયિક કબૂલાત (Judicial Confession):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૨૧ હેઠળ, જો આરોપી કોર્ટમાં પોતાનો ગુનો કબૂલે, તો તે ન્યાયિક કબૂલાત ગણાય છે અને તે ખૂબ જ મહત્વનો પુરાવો છે.
- ઉદાહરણ: આરોપી કોર્ટમાં કહે કે, "મેં ખરેખર ચોરી કરી હતી." આ ન્યાયિક કબૂલાત છે.
- સંદર્ભ:

9. અન્ય-ન્યાયિક કબૂલાત (Extra-Judicial Confession):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૨૪ હેઠળ, જો આરોપી કોર્ટની બહાર કોઈને પોતાનો ગુનો કબૂલે, તો તે અન્ય-ન્યાયિક કબૂલાત ગણાય છે. આ પુરાવો થોડો ઓછો વિશ્વસનીય હોય છે અને તેની તપાસ થાય છે.
- ઉદાહરણ: આરોપીએ મિત્રને કહ્યું કે, "મેં ગુનો કર્યો." આ અન્ય-ન્યાયિક કબૂલાત છે.
- સંદર્ભ:

10. નિષ્ણાતના પુરાવા (Expert Evidence):

- વ્યાખ્યા: કલમ ૩૯ હેઠળ, નિષ્ણાતો (જેમ કે ડોક્ટર, ફોરેન્સિક વિજ્ઞાની) દ્વારા આપવામાં આવેલા નિવેદનો, જે તેમના વિશેષ જ્ઞાન પર આધારિત હોય, તે નિષ્ણાતના પુરાવા ગણાય છે.
- ઉદાહરણ: ફોરેન્સિક નિષ્ણાતનો રિપોર્ટ જેમાં DNA ટેસ્ટથી આરોપીની હાજરી સાબિત થાય, તે નિષ્ણાતનો પુરાવો છે.
- સંદર્ભ:

નોંધ:

- BSA-2023 હેઠળ દરેક પુરાવાની વિશ્વસનીયતા અને સ્વીકાર્યતા કોર્ટ દ્વારા કડક તપાસ બાદ નક્કી થાય છે.
- પુરાવાઓનું મૂલ્યાંકન તેની પ્રકૃતિ, સંદર્ભ અને કેસની હકીકતો પર આધાર રાખે છે.

16)ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ હેઠળ કઈ 'હકિકતો સાબિત કરવાની જરૂર નથી 'તેની ચર્ચા કરો.)

ન્યાયિક નોંધ લેવાતી હકીકતો (Facts Judicially Noticeable - Section 53):

- વ્યાખ્યા: આ એવી હકીકતો છે જેને કોર્ટ પોતાની જાણકારી અને સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે સ્વીકારે છે, અને તેને સાબિત કરવાની જરૂર નથી. આ હકીકતો સામાન્ય રીતે જાહેર જનતા માટે જાણીતી હોય છે અથવા સરકારી રેકૉર્ડમાં નોંધાયેલી હોય છે.
- ઉદાહરણો:
 - ભારતના બંધારણની કલમો અથવા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓ.
 - ભારતના રાજ્યોના નામ અને તેમની રાજધાનીઓ, જેમ કે ગુજરાતની રાજધાની ગાંધીનગર છે.
 - આંતરરાષ્ટ્રીય હકીકતો, જેમ કે યુનાઇટેડ નેશન્સના સભ્ય દેશો.
 - કુદરતી ઘટનાઓ, જેમ કે સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે.
- વિશેષ નોંધ: કોર્ટ આવી હકીકતોની નોંધ લેવા માટે સરકારી ગેઝેટ, પુસ્તકો, અથવા અન્ય વિશ્વસનીય સ્ત્રોતનો સંદર્ભ લઈ શકે છે. જો પક્ષકાર આ હકીકતોનો વિરોધ કરે, તો કોર્ટ તેની ચકાસણી કરી શકે છે.

2. સ્વીકૃત હકીકતો (Facts Admitted - Section 54):

- વ્યાખ્યા: જે હકીકતો પક્ષકારો (વાદી અથવા પ્રતિવાદી) દ્વારા કેસ દરમિયાન સ્વીકારવામાં આવે છે અથવા વિવાદિત નથી, તેને સાબિત કરવાની જરૂર નથી. આ હકીકતો લેખિત કે મૌખિક રીતે સ્વીકૃત થઈ શકે છે.
- ઉદાહરણો:
 - જો બંને પક્ષકારો સ્વીકારે કે એક ચોક્કસ કરાર ૨૦૨૦માં થયો હતો, તો આ હકીકતને સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
 - જો આરોપી સ્વીકારે કે તે ઘટનાસ્થળે હાજર હતો, તો તે હકીકત સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
- વિશેષ નોંધ: આવી સ્વીકૃતિ લેખિત દસ્તાવેજ, પ્લીડિંગ્સ, અથવા કોર્ટમાં નિવેદન દ્વારા થવી જોઈએ. જો સ્વીકૃતિ પાછી ખેંચવામાં આવે, તો કોર્ટ તેને સાબિત કરવાનો આદેશ આપી શકે છે.

3. અનુમાનિત હકીકતો (Facts Presumed - Section 55):

- વ્યાખ્યા: કેટલીક હકીકતો એવી હોય છે જેને કોર્ટ કાયદાકીય અનુમાન (presumption) દ્વારા સાચી માની લે છે, સિવાય કે તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય. આ અનુમાનો કાયદામાં નિર્ધારિત હોય છે અને તેનો ઉદ્દેશ્ય ન્યાય પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવાનો છે.
- ઉદાહરણો:
 - દસ્તાવેજની સત્યતા: કલમ ૭૪ હેઠળ, જો કોઈ દસ્તાવેજ ૩૦ વર્ષથી વધુ જૂનો હોય અને યોગ્ય સ્થાનેથી મળે, તો તે સાચો હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ: એક ૫૦ વર્ષ જૂનું મિલકતનું દસ્તાવેજ.
 - મૃત્યુનું અનુમાન: જો કોઈ વ્યક્તિ ૭ વર્ષથી ગાયબ હોય અને તેના વિશે કોઈ સમાચાર ન હોય, તો કોર્ટ તેને મૃત માની શકે છે (કલમ ૮૮).
 - નિયમિત વ્યવહારનું અનુમાન: ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ પત્ર યોગ્ય રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે પહોંચી ગયો હોવાનું અનુમાન લેવાય છે.
- વિશેષ નોંધ: આવા અનુમાનો ખંડનીય (rebuttable) હોય છે, એટલે કે વિરોધી પક્ષ પુરાવા રજૂ કરીને તેને ખોટા સાબિત કરી શકે છે.

4. અન્ય સંબંધિત હકીકતો:

- સામાન્ય જ્ઞાનની હકીકતો: જે હકીકતો સામાન્ય જનતા માટે જાણીતી હોય, જેમ કે ભારતમાં ચોમાસું ઋતુ જૂનથી સપ્ટેમ્બર દરમિયાન આવે છે, તેને સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
- કાયદાકીય જોગવાઈઓ: ભારતના કાયદા, આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિઓ, અથવા સરકારી નીતિઓ જે સત્તાવાર રીતે પ્રકાશિત થયેલી હોય, તેને સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
- જાહેર દસ્તાવેજો: કલમ ૩૧ હેઠળ, જાહેર દસ્તાવેજો (જેમ કે સરકારી ગેઝેટ, જન્મ-મૃત્યુ રેકૉર્ડ) ની સત્યતા સાબિત કરવાની જરૂર નથી.

આ હકીકતોને સાબિત કરવાની જરૂર કેમ નથી?

- સમય અને સંસાધનોની બચત: આ હકીકતો સાબિત કરવી નકામી અને સમયનો બગાડ હોય છે, કારણ કે તે પહેલેથી જ સ્વીકૃત અથવા જાણીતી હોય છે.

- વિશ્વસનીયતા: આ હકીકતો સામાન્ય રીતે વિવાદ વિનાની હોય છે અને તેની સત્યતા પર શંકા નથી હોતી.
- કાયદાકીય દૃષ્ટિકોણ: કાયદો આ હકીકતોને પહેલેથી જ સ્વીકૃત તરીકે ગણે છે, જેથી ન્યાય પ્રક્રિયા સરળ અને ઝડપી થાય.

ઉદાહરણો સાથે વિગતવાર સમજ:

1. ન્યાયિક નોંધ: જો કેસમાં ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજની ડિઝાઇનનો ઉલ્લેખ થાય, તો કોર્ટને તેના રંગો (ભગવો, સફેદ, લીલો, અને ચક્ર) સાબિત કરવા માટે પુરાવા નહીં જોઈએ, કારણ કે આ સામાન્ય જ્ઞાન છે.
2. સ્વીકૃત હકીકત: એક મિલકતના વિવાદમાં, જો બંને પક્ષકારો સ્વીકારે કે જમીનનું માલિકી હસ્તક એક ચોક્કસ તારીખે બદલાઈ હતી, તો તે હકીકત સાબિત કરવાની જરૂર નથી.
3. અનુમાન: જો એક વ્યક્તિ ૧૦ વર્ષથી ગાયબ હોય અને તેના વિશે કોઈ માહિતી ન હોય, તો કોર્ટ તેને મૃત માની શકે છે, સિવાય કે વિરોધી પક્ષ એ સાબિત કરે કે તે જીવિત છે.

નોંધ:

- BSA-2023 હેઠળ આ હકીકતોની સ્વીકૃતિ કોર્ટના વિવેક પર આધાર રાખે છે. જો કોઈ પક્ષકાર આવી હકીકતોનો વિરોધ કરે, તો કોર્ટ પુરાવા માંગી શકે છે.
- આ જોગવાઈઓ ન્યાય પ્રક્રિયાને ઝડપી અને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે બનાવવામાં આવી છે.

૧૩)દસ્તાવેજ પુરાવા વિષે વિસ્તારમાં જણાવો.

- પરિચય અને વ્યાખ્યા
- BSA-2023ની કલમ ૨(ડી) હેઠળ "દસ્તાવેજ" (Document) ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. તેમાં કોઈ પણ વસ્તુ પર અક્ષરો, આંકડા, ચિહ્નો અથવા અન્ય માધ્યમથી વ્યક્ત કરેલી અથવા વર્ણન કરેલી માહિતીનો સમાવેશ થાય છે, જે તે માહિતીને રેકૉર્ડ કરવા માટે વપરાય છે. આમાં ઇલેક્ટ્રોનિક અને ડિજિટલ રેકૉર્ડ્સ પણ સામેલ છે.
- દસ્તાવેજ પુરાવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે:

- કલમ ૫૬થી ૭૩ : દસ્તાવેજોની સાબિતીના સામાન્ય નિયમો.
- કલમ ૭૪થી ૭૭: જાહેર દસ્તાવેજો.
- કલમ ૭૮થી ૮૩ : દસ્તાવેજો વિશે અનુમાનો.
- દસ્તાવેજ પુરાવાનો ઉદ્દેશ્ય કોર્ટમાં વિશ્વસનીય અને સચોટ માહિતી પ્રદાન કરવાનો છે, જેમાં પ્રાથમિક પુરાવા પર વધુ વિશ્વાસ મૂકવામાં આવે છે.
- ૨. પ્રાથમિક પુરાવા (Primary Evidence) - કલમ ૫૭
- પ્રાથમિક પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજ જે કોર્ટમાં તપાસ માટે રજૂ કરવામાં આવે છે. તે સૌથી વિશ્વસનીય માનવામાં આવે છે.
- મુખ્ય વિશેષતાઓ:
 - જો દસ્તાવેજ અનેક ભાગોમાં અમલમાં મુકાયું હોય, તો દરેક ભાગ પ્રાથમિક પુરાવા છે.
 - પ્રિન્ટિંગ, લિથોગ્રાફી અથવા ફોટોગ્રાફી જેવી પ્રક્રિયાઓથી બનેલા દસ્તાવેજોમાં દરેક નકલ અન્ય નકલોના પુરાવા તરીકે ગણાય છે, પરંતુ મૂળના નહીં.
 - ઇલેક્ટ્રોનિક અથવા ડિજિટલ રેકૉર્ડ્સ જો બહુવિધ ફાઇલોમાં સ્ટોર કરાયા હોય અને યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી રજૂ કરાયા હોય, તો તે પ્રાથમિક પુરાવા છે.
 - ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે એક જ મૂળથી પ્રિન્ટ કરેલા અનેક પ્લેકાર્ડ્સ હોય, તો દરેક પ્લેકાર્ડ અન્યના સમાન સામગ્રીના પુરાવા તરીકે વપરાઈ શકે છે, પરંતુ મૂળના નહીં.
- ૩. ગૌણ પુરાવા (Secondary Evidence) - કલમ ૫૮
- ગૌણ પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજની નકલો અથવા વિકલ્પો, જે મૂળ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે વપરાય છે.
- સ્વીકાર્ય સ્વરૂપો:
 - પ્રમાણિત નકલો (Certified copies).
 - મિકેનિકલ પ્રક્રિયાઓથી બનેલી નકલો (જેમ કે ફોટોકોપી).
 - મૂળ સાથે તુલના કરીને બનેલી નકલો.
 - દસ્તાવેજના કાઉન્ટરપાર્ટ્સ.
 - દસ્તાવેજ જોયા હોય તે વ્યક્તિના મૌખિક વર્ણનો.

- મૌખિક અથવા લેખિત કબૂલાતો.
- ઉદાહરણ: પત્રની કોપી જે કોપીંગ મશીનથી બનાવીને મૂળ સાથે તુલના કરવામાં આવી હોય, તે ગૌણ પુરાવા છે.
- ૪. પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા દસ્તાવેજોની સાબિતી - કલમ ૫૯
- દસ્તાવેજોને પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવા જોઈએ, સિવાય કે નીચેની કલમોમાં વર્ણવેલ અપવાદો હોય. આ નિયમ "બેસ્ટ એવિડન્સ રૂલ" તરીકે ઓળખાય છે, જે વિશ્વસનીયતા સુનિશ્ચિત કરે છે.
- ૫. ગૌણ પુરાવા આપવાના કેસો - કલમ ૬૦
- ગૌણ પુરાવા ત્યારે આપી શકાય જ્યારે:
- મૂળ વિરોધી પક્ષ પાસે હોય અથવા તેની પહોંચ બહાર હોય.
- વિરોધી પક્ષે મૂળના અસ્તિત્વની કબૂલાત કરી હોય.
- મૂળ નાશ પામ્યું અથવા ખોવાઈ ગયું હોય.
- મૂળ સરળતાથી ખસેડી શકાય તેમ ન હોય.
- તે જાહેર દસ્તાવેજ હોય.
- પ્રમાણિત નકલ મંજૂર કરવામાં આવી હોય.
- મૂળમાં અનેક હિસાબો અથવા લાંબી એન્ટ્રીઓ હોય જે કોર્ટમાં તપાસવી અશક્ય હોય.
- ૬. ઇલેક્ટ્રોનિક અથવા ડિજિટલ રેકૉર્ડ્સ - કલમ ૬૧થી ૬૩
- કલમ ૬૧: ઇલેક્ટ્રોનિક અથવા ડિજિટલ રેકૉર્ડ્સને પુરાવા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને તેને અન્ય દસ્તાવેજો જેવી જ કાનૂની અસર છે.
- કલમ ૬૨: તેમની સામગ્રી કલમ ૬૩ અનુસાર સાબિત કરી શકાય.
- કલમ ૬૩: ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સને સ્વીકારવા માટે શરતો છે, જેમ કે કમ્પ્યુટરનું નિયમિત વપરાશ, યોગ્ય કાર્યક્ષમતા, અને પ્રમાણપત્ર જેમાં રેકૉર્ડ્સની ઓળખ અને ઉત્પાદન પદ્ધતિ વર્ણવેલ હોય. બહુવિધ ઉપકરણોને એક જ સિસ્ટમ તરીકે ગણવામાં આવે છે.
- ઉદાહરણ: ઇમેઇલનું પ્રિન્ટઆઉટ જો પ્રમાણપત્ર સાથે રજૂ કરાય તો તે પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય છે.

- ૭. નોટિસ આપવાના નિયમો - કલમ ૬૪
- ગૌણ પુરાવા આપતા પહેલા વિરોધી પક્ષને મૂળ રજૂ કરવાની નોટિસ આપવી જરૂરી છે, સિવાય કે અપવાદો હોય જેમ કે દસ્તાવેજ જ નોટિસ હોય, વિરોધી પક્ષને તેની જાણ હોય, અથવા તેને છેતરપિંડીથી મેળવ્યું હોય.
- ૮. હસ્તાક્ષર, હસ્તલેખન અને અટેસ્ટેશનની સાબિતી - કલમ ૬૫થી ૭૩
- કલમ ૬૫: હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખનને તે વ્યક્તિના તરીકે સાબિત કરવું જરૂરી છે.
- કલમ ૬૬: ઇલેક્ટ્રોનિક હસ્તાક્ષરને સબસ્ક્રાઇબરના તરીકે સાબિત કરવું.
- કલમ ૬૭: કાયદા અનુસાર અટેસ્ટેડ દસ્તાવેજ માટે ઓછામાં ઓછા એક અટેસ્ટિંગ વિટનેસને બોલાવવું જરૂરી છે, સિવાય કે રજિસ્ટર્ડ દસ્તાવેજ હોય અને અમલને નકારવામાં ન આવે.
- કલમ ૬૮: અટેસ્ટિંગ વિટનેસ ન મળે તો અટેસ્ટેશન અને અમલને અન્ય પુરાવાથી સાબિત કરવું.
- કલમ ૬૯: વિરોધી પક્ષની કબૂલાત અમલની સાબિતી તરીકે પર્યાપ્ત છે.
- કલમ ૭૦: જો અટેસ્ટિંગ વિટનેસ અમલને નકારે તો અન્ય પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય.
- કલમ ૭૧: કાયદા અનુસાર અટેસ્ટેશન જરૂરી ન હોય તો તેને અનટેસ્ટેડ તરીકે સાબિત કરી શકાય.
- કલમ ૭૨: હસ્તાક્ષર, હસ્તલેખન અથવા સીલની તુલના સ્વીકૃત અથવા સાબિત થયેલા સાથે કરી શકાય; કોર્ટ વ્યક્તિને લખાવીને તુલના કરી શકે છે. આ ફિંગરપ્રિન્ટ્સ પર પણ લાગુ પડે છે.
- કલમ ૭૩: ડિજિટલ હસ્તાક્ષરની વેરિફિકેશન માટે ડિજિટલ સિગ્નેચર સર્ટિફિકેટ રજૂ કરવું અથવા પબ્લિક કી વડે વેરિફાય કરવું.
- ૯. જાહેર અને ખાનગી દસ્તાવેજો - કલમ ૭૪થી ૭૭
- કલમ ૭૪: જાહેર દસ્તાવેજોમાં સરકારી અધિકારીઓના કાર્યો, રેકૉર્ડ્સ, અને જાહેર અધિકારીઓના રેકૉર્ડ્સ સામેલ છે; અન્ય ખાનગી છે.
- કલમ ૭૫: જાહેર અધિકારીઓએ માંગણી પર પ્રમાણિત નકલો આપવી જરૂરી છે.
- કલમ ૭૬ અને ૭૭: આ પ્રમાણિત નકલો જાહેર દસ્તાવેજોની સામગ્રીના પુરાવા તરીકે રજૂ કરી શકાય છે.

- ૧૦. દસ્તાવેજો વિશે અનુમાનો - કલમ ૭૮થી ૯૩
- આ કલમોમાં દસ્તાવેજોની વિશ્વસનીયતા વિશે અનુમાનો વર્ણવેલ છે, જેમ કે જાહેર દસ્તાવેજોની સત્યતા, જૂના દસ્તાવેજો (૩૦ વર્ષથી વધુ) ની સત્યતા, અને ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સના અનુમાનો. આ અનુમાનો ખંડનીય છે, પરંતુ તેમનો ઉદ્દેશ્ય ન્યાય પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવાનો છે.
- નિષ્કર્ષ
- દસ્તાવેજ પુરાવા BSA-2023માં આધુનિકીકરણ કરવામાં આવ્યા છે, ખાસ કરીને ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સને માન્યતા આપીને. તે વિશ્વસનીયતા અને ન્યાયની ખાતરી કરે છે, અને કોર્ટ તેમની કડક તપાસ કરે છે.

૧૪) મરણોન્મુખ નિવેદન એટલે શું ? કયા સંજોગોમાં પુરાવામાં સુસંગત ગણાય છે ?

- મૃત્યુશય્યા વિચારની સંબંધિતતા (Relevance) અને તેને પુરાવા તરીકે સ્વીકારવાની શરતો
- BSA-2023 હેઠળ મૃત્યુશય્યા વિચારને પુરાવા તરીકે સંબંધિત (relevant) ગણવામાં આવે છે, જો નીચેની શરતો પૂર્ણ થાય:
- નિવેદન મૃત્યુના કારણ અથવા સંબંધિત પરિસ્થિતિઓ વિશે હોવું જોઈએ:
- નિવેદનમાં વ્યક્તિએ તેના મૃત્યુનું કારણ (જેમ કે હુમલો, ઝેર, અથવા અન્ય ઘટના) અથવા તેની સાથે સંબંધિત પરિસ્થિતિઓ (જેમ કે ગુનો કોણે કર્યો, ક્યાં થયો) વિશે જણાવવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ: એક વ્યક્તિ જેને છરીના ઘા મારવામાં આવ્યા હોય અને તે કહે, "રામે મને છરી મારી," તો આ નિવેદન મૃત્યુના કારણ વિશે છે અને સંબંધિત ગણાય.
- નિવેદન આપનાર વ્યક્તિ મૃત્યુની નજીક હોવી જોઈએ:
- નિવેદન ત્યારે આપવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ જ્યારે વ્યક્તિને મૃત્યુની નજીક હોવાની ખાતરી હોય. આનો અર્થ એ નથી કે વ્યક્તિ તરત જ મરી જાય, પરંતુ તેની માનસિક સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ કે તે મૃત્યુનો ભય અનુભવતી હોય.

- ઉદાહરણ: હોસ્પિટલમાં દાખલ થયેલી વ્યક્તિ, જેને ગંભીર ઈજાઓ થઈ હોય અને તે ડોક્ટરને કહે કે, "મને શ્યામે ગોળી મારી," તો આ નિવેદન મૃત્યુશય્યા વિચાર ગણાય, ભલે તે પછી થોડા દિવસ જીવે.
- વિશ્વસનીયતાનું મૂલ્યાંકન:
 - કોર્ટ આ નિવેદનની વિશ્વસનીયતા તપાસે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે મૃત્યુની નજીક હોય તેવી વ્યક્તિ જૂઠું બોલે નહીં, પરંતુ કોર્ટ અન્ય પુરાવાઓ સાથે તેની ચકાસણી કરે છે.
 - ઉદાહરણ: જો નિવેદનમાં વિરોધાભાસ હોય અથવા અન્ય પુરાવાઓ તેની વિરુદ્ધ હોય, તો કોર્ટ તેને નકારી શકે છે.
 - નિવેદનનું સ્વરૂપ:
 - નિવેદન મૌખિક, લેખિત, અથવા હાવભાવ દ્વારા હોઈ શકે છે, જો વ્યક્તિ બોલવામાં અસમર્થ હોય. ઉદાહરણ તરીકે, જો વ્યક્તિ બોલી ન શકે અને હાથના ઇશારાથી હુમલાખોરની ઓળખ આપે, તો તે પણ સ્વીકાર્ય ગણાય.
 - ઉદાહરણ: એક દર્દી જે બોલી નથી શકતો, પરંતુ લખે કે, "રાજુએ મને ઝેર આપ્યું," તો આ લેખિત મૃત્યુશય્યા વિચાર ગણાય.
 - કોર્ટમાં સ્વીકાર્યતા:
 - મૃત્યુશય્યા વિચાર માત્ર મૃત વ્યક્તિના મૃત્યુના કેસમાં જ નહીં, પરંતુ અન્ય સંબંધિત ગુનાઓ (જેમ કે હત્યાના પ્રયાસ) માં પણ સ્વીકારી શકાય છે, જો તે સંબંધિત હોય.
 - ઉદાહરણ: જો વ્યક્તિનું નિવેદન હત્યાના કેસમાં નથી, પરંતુ હુમલાના કેસમાં સંબંધિત છે, તો તેને પુરાવા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય.
 - મૃત્યુશય્યા વિચારની સ્વીકાર્યતા માટેની શરતો
 - BSA-2023 હેઠળ, મૃત્યુશય્યા વિચારને પુરાવા તરીકે સ્વીકારવા માટે નીચેની શરતો પૂર્ણ થવી જોઈએ:
 - વ્યક્તિ મૃત હોવી જોઈએ: નિવેદન આપનાર વ્યક્તિનું મૃત્યુ થયું હોવું જોઈએ, પરંતુ BSA-2023 હેઠળ, જો વ્યક્તિ જીવિત હોય પણ નિવેદનનો સમયે તેને મૃત્યુનો ભય હોય, તો તે સ્વીકાર્ય ગણાઈ શકે.

- નિવેદનની સ્પષ્ટતા: નિવેદન સ્પષ્ટ અને સચોટ હોવું જોઈએ. જો તે અસ્પષ્ટ હોય, તો કોર્ટ તેની વિશ્વસનીયતા પર શંકા કરી શકે.
- કોઈ દબાણ ન હોવું: નિવેદન દબાણ, ધમકી, અથવા લાલચ વિના આપવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ.
- અન્ય પુરાવાઓ સાથે સુસંગતતા: કોર્ટ અન્ય પુરાવાઓ (જેમ કે ફોરેન્સિક રિપોર્ટ, સાક્ષીઓ) સાથે તેની સરખામણી કરે છે.
- વિશેષ નોંધ
- વિશ્વસનીયતાનું મહત્વ: મૃત્યુશય્યા વિચારને વિશેષ વિશ્વસનીય ગણવામાં આવે છે, કારણ કે એવું માનવામાં આવે છે કે મૃત્યુની નજીકની વ્યક્તિ સાચું બોલે છે. જો કે, કોર્ટ તેની સચોટતા અને વિશ્વસનીયતા કડક રીતે તપાસે છે.
- અનુમાનિત પુરાવાનો અપવાદ: સામાન્ય રીતે અનુમાનિત પુરાવા (hearsay) સ્વીકારવામાં આવતા નથી, પરંતુ મૃત્યુશય્યા વિચારને કલમ ૨૬(અ) હેઠળ અપવાદ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવે છે, કારણ કે નિવેદન આપનાર વ્યક્તિ સાક્ષી તરીકે હાજર થઈ શકતી નથી.
- ફોર્મેટની લવચીકતા: નિવેદન કોઈ ચોક્કસ ફોર્મેટમાં હોવું જરૂરી નથી. તે ડોક્ટર, પોલીસ, મેજિસ્ટ્રેટ, અથવા સામાન્ય વ્યક્તિ સમક્ષ આપવામાં આવી શકે છે, પરંતુ તેની રેકોર્ડિંગ યોગ્ય રીતે થવી જોઈએ.
- ઉદાહરણ
- એક વ્યક્તિને હુમલામાં ગંભીર ઈજાઓ થાય છે અને તે હોસ્પિટલમાં ડોક્ટરને કહે, "મને રાહુલે છરી મારી, તે ઘરમાં ધૂસી ગયો હતો." આ નિવેદન મૃત્યુશય્યા વિચાર ગણાય, જો વ્યક્તિનું મૃત્યુ થઈ જાય અને નિવેદન તેના મૃત્યુના કારણ સાથે સંબંધિત હોય.
- જો વ્યક્તિ બોલી ન શકે અને હાથના ઇશારાથી હુમલાખોરનું નામ લખે અથવા ઓળખ આપે, તો તે પણ મૃત્યુશય્યા વિચાર તરીકે સ્વીકારાય.
- નિષ્કર્ષ

- BSA-2023 હેઠળ મૃત્યુશય્યા વિચાર એક મહત્વપૂર્ણ પુરાવો છે, કારણ કે તે ગુનાના કેસમાં સત્ય બહાર લાવવામાં મદદ કરે છે, ખાસ કરીને જ્યારે સાક્ષી ઉપલબ્ધ ન હોય. આ નિવેદનને સ્વીકારવા માટે તેની વિશ્વસનીયતા અને સંબંધિતતા કોર્ટ દ્વારા કડક તપાસવામાં આવે છે.
- ૧૫)જાહેર દસ્તાવેજો અને પુરાતન દસ્તાવેજોના ધારાધોરણો સમજાવી તેનું પુરાવાકીય મૂલ્ય સમજાવો.

જાહેર દસ્તાવેજો (Public Documents)

વ્યાખ્યા અને માપદંડો (કલમ ૭૪)

BSA-2023ની કલમ ૭૪ હેઠળ, જાહેર દસ્તાવેજો એવા દસ્તાવેજો છે જે:

- સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે: આ દસ્તાવેજો સરકારી અધિકારીઓ અથવા જાહેર કર્મચારીઓ દ્વારા તેમની સત્તાઓના અમલમાં બનાવવામાં આવે છે.
- જાહેર હિત માટે હોય: આ દસ્તાવેજો જાહેર રેકૉર્ડનો ભાગ હોય છે અને સામાન્ય લોકો માટે ઉપલબ્ધ હોય છે.
- જાહેર રેકૉર્ડનો ભાગ હોય: આમાં સરકારી રેકૉર્ડ્સ, અધિકૃત પ્રકાશનો, અથવા સત્તાવાર દસ્તાવેજોનો સમાવેશ થાય છે.

ઉદાહરણો:

- જન્મ અને મૃત્યુના રેકૉર્ડ્સ (જેમ કે જન્મ પ્રમાણપત્ર, મૃત્યુ પ્રમાણપત્ર).
- સરકારી ગેઝેટમાં પ્રકાશિત નોટિફિકેશન.
- કોર્ટના ચુકાદા અથવા આદેશો.
- મિલકતના સરકારી રેકૉર્ડ્સ (જેમ કે ૭/૧૨ નો દાખલો).
- ચૂંટણી રજિસ્ટર અથવા મતદાર યાદી.

માપદંડો:

- દસ્તાવેજ જાહેર અધિકારી દ્વારા બનાવવામાં આવેલો હોવો જોઈએ.
- તે જાહેર રેકૉર્ડનો ભાગ હોવો જોઈએ અને જાહેર લોકો માટે એક્સેસિબલ હોવો જોઈએ.
- તેની સત્યતા સરકારી અધિકારી દ્વારા પ્રમાણિત હોવી જોઈએ (જેમ કે પ્રમાણિત નકલ).

પુરાવાકીય મૂલ્ય (Evidentiary Value) - કલમ ૭૫, ૭૬, ૭૭

- પ્રમાણિત નકલો: કલમ ૭૫ હેઠળ, જાહેર દસ્તાવેજોની પ્રમાણિત નકલો માંગણી પર જાહેર અધિકારીઓએ આપવી જોઈએ. આ નકલો કલમ ૭૬ અને ૭૭ હેઠળ પુરાવા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.
- વિશ્વસનીયતા: જાહેર દસ્તાવેજોને ઉચ્ચ સ્તરની વિશ્વસનીયતા આપવામાં આવે છે, કારણ કે તે સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે અને નિયમિત રેકૉર્ડ-કીપિંગનો ભાગ હોય છે.
- સાબિતીની જરૂર નથી: કલમ ૫૩ અને ૭૭ હેઠળ, જાહેર દસ્તાવેજોની સત્યતા સાબિત કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેમની અધિકૃતતા સ્વ-સાબિત (self-authenticating) માનવામાં આવે છે.
- ઉદાહરણ: જો કોઈ વ્યક્તિનું જન્મ પ્રમાણપત્ર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા જારી કરવામાં આવ્યું હોય, તો તેની સત્યતા સાબિત કરવાની જરૂર નથી, અને તે સીધું પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય છે.

પુરાવાકીય મૂલ્યનો ઉપયોગ:

- જાહેર દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ મિલકતના વિવાદો, નાગરિકત્વની ચકાસણી, અથવા ગુનાહિત કેસોમાં થાય છે.
- તેની પ્રમાણિત નકલો ગૌણ પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય છે, જો મૂળ દસ્તાવેજ રજૂ કરવો અશક્ય હોય (કલમ ૬૦).

૨. પ્રાચીન દસ્તાવેજો (Ancient Documents)

વ્યાખ્યા અને માપદંડો (કલમ ૮૧)

BSA-2023ની કલમ ૮૧ હેઠળ, પ્રાચીન દસ્તાવેજો એવા દસ્તાવેજો છે જે:

- ૩૦ વર્ષથી વધુ જૂના હોય: દસ્તાવેજની ઉંમર ૩૦ વર્ષથી વધુ હોવી જોઈએ, જે દસ્તાવેજની તારીખ અથવા અન્ય પુરાવાઓથી નક્કી થાય.
 - યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી મળે: દસ્તાવેજ એવી જગ્યાએથી મળવો જોઈએ જ્યાં તેનું હોવું સ્વાભાવિક હોય, જેમ કે કુટુંબના રેકૉર્ડ્સ, વકીલની ઓફિસ, અથવા સરકારી આર્કાઇવ્સ.
 - અસલી દેખાવ: દસ્તાવેજમાં કોઈ ફેરફાર, ખોટી નોંધ, અથવા શંકાસ્પદ ચિહ્નો ન હોવા જોઈએ.
- ઉદાહરણો:

- ૫૦ વર્ષ જૂનું મિલકતનું દસ્તાવેજ (જેમ કે વેચાણ ખત).
- પૂર્વજોનું લગ્નનું પ્રમાણપત્ર જે કુટુંબના રેકૉર્ડમાં સચવાયેલું હોય.
- જૂની વસિયત જે ૩૦ વર્ષથી વધુ સમયથી કુટુંબના દસ્તાવેજોમાં હોય.

માપદંડો:

- દસ્તાવેજની ઉંમર ઓછામાં ઓછી ૩૦ વર્ષ જૂની હોવી જોઈએ.
- તે યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી મળવો જોઈએ, એટલે કે એવી જગ્યાએથી જ્યાં તેનું હોવું સ્વાભાવિક લાગે.
- દસ્તાવેજની સત્યતા પર શંકા ન હોવી જોઈએ, અને તે અસલી દેખાવું જોઈએ.

પુરાવાકીય મૂલ્ય (Evidentiary Value) - કલમ ૮૧

- સત્યતાનું અનુમાન: કલમ ૮૧ હેઠળ, જો દસ્તાવેજ ૩૦ વર્ષથી વધુ જૂનો હોય અને યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી મળે, તો કોર્ટ તેની સત્યતાનું અનુમાન (presumption of genuineness) કરે છે. આનો અર્થ એ છે કે દસ્તાવેજની સત્યતા સાબિત કરવાની જરૂર નથી, સિવાય કે વિરોધી પક્ષ તેને ખોટું સાબિત કરે.
- ખંડનીય અનુમાન: આ અનુમાન ખંડનીય (rebuttable) છે. જો વિરોધી પક્ષ દસ્તાવેજની અધિકૃતતા પર શંકા ઉઠાવે અને પુરાવા રજૂ કરે, તો કોર્ટ તેની તપાસ કરે છે.
- ઉદાહરણ: જો ૪૦ વર્ષ જૂની વસિયત કુટુંબના રેકૉર્ડમાંથી મળે, તો કોર્ટ તેને સાચી માનશે, પરંતુ જો વિરોધી પક્ષ સાબિત કરે કે તે નકલી છે (જેમ કે હસ્તાક્ષરની ખોટી નોંધ), તો અનુમાન નકારી શકાય.
- પુરાવાકીય ઉપયોગ: પ્રાચીન દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ મોટાભાગે મિલકતના વિવાદો, વારસાગત હક્કો, અથવા ઐતિહાસિક હકીકતો સાબિત કરવા માટે થાય છે.

પુરાવાકીય મૂલ્યનો ઉપયોગ:

- પ્રાચીન દસ્તાવેજોને પ્રાથમિક પુરાવા (primary evidence) તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે, અને તેની સત્યતા માટે અનુમાન લાગુ થાય છે.
- આ દસ્તાવેજો ખાસ કરીને જૂના મિલકતના હક્કો, વસિયત, અથવા કુટુંબના ઇતિહાસને સાબિત કરવામાં મહત્વના હોય છે.

જાહેર દસ્તાવેજો અને પ્રાચીન દસ્તાવેજો વચ્ચેનો તફાવત

લક્ષણ	જાહેર દસ્તાવેજો	પ્રાચીન દસ્તાવેજો
વ્યાખ્યા	સરકારી અધિકારીઓ દ્વારા બનાવેલા અને જાહેર રેકૉર્ડનો ભાગ હોય.	૩૦ વર્ષથી વધુ જૂના અને યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી મળેલા દસ્તાવેજો.
ઉદાહરણ	જન્મ પ્રમાણપત્ર, સરકારી ગેઝેટ.	જૂની વસિયત, મિલકતનું ૫૦ વર્ષ જૂનું ખત.
સત્યતા	સત્યતા સ્વ-સાબિત, પ્રમાણિત નકલો સ્વીકાર્ય.	સત્યતાનું અનુમાન, પરંતુ ખંડનીય.
કલમ	કલમ ૭૪-૭૭	કલમ ૮૧
પુરાવાકીય ઉપયોગ	સરકારી રેકૉર્ડ્સ, નાગરિકત્વ, કોર્ટના ચુકાદા માટે.	મિલકતના વિવાદો, વારસાગત હક્કો માટે.

પુરાવાકીય મૂલ્યનું મહત્વ

- જાહેર દસ્તાવેજો:
 - આ દસ્તાવેજોને ઉચ્ચ વિશ્વસનીયતા આપવામાં આવે છે, કારણ કે તે સરકારી પ્રક્રિયાનો ભાગ હોય છે.
 - તેનો ઉપયોગ નાગરિકત્વ, મિલકતના હક્કો, અથવા ગુનાહિત તપાસમાં થાય છે.
 - પ્રમાણિત નકલો ગૌણ પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય છે, જે ન્યાય પ્રક્રિયાને સરળ બનાવે છે.
- પ્રાચીન દસ્તાવેજો:
 - આ દસ્તાવેજોનું મૂલ્ય એમની ઐતિહાસિક અને કાનૂની સત્યતામાં રહેલું છે.
 - તેનો ઉપયોગ ખાસ કરીને લાંબા સમયથી ચાલતા મિલકતના વિવાદો અથવા વસિયતના કેસોમાં થાય છે.

- અનુમાનની સુવિધા ન્યાય પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવે છે, પરંતુ વિરોધી પક્ષને તેને ખોટું સાબિત કરવાનો અધિકાર છે.

નિષ્કર્ષ

BSA-2023 હેઠળ જાહેર દસ્તાવેજો અને પ્રાચીન દસ્તાવેજો બંને દસ્તાવેજો પુરાવાના મહત્વના ઘટકો છે. જાહેર દસ્તાવેજો સરકારી અધિકૃતતા અને વિશ્વસનીયતા દર્શાવે છે, જ્યારે પ્રાચીન દસ્તાવેજો ઐતિહાસિક અને કાનૂની મહત્વ ધરાવે છે. બંનેની સત્યતા માટે અનુમાનો ન્યાય પ્રક્રિયાને સરળ બનાવે છે, પરંતુ કોર્ટ તેમની કડક તપાસ કરે છે જેથી ન્યાયની ખાતરી થાય. ૧૬)અનુમાન કરવાને મુખત્યાર છે', 'અનુમાન કરવું' અને 'નિર્ણાયક સાબિતી' એ શબ્દો સમજાવો.

"May Presume" (અનુમાન કરી શકે)

વ્યાખ્યા:

BSA-2023ની કલમ ૪(૧) હેઠળ, "May Presume" નો અર્થ એ છે કે કોર્ટને કોઈ હકીકતને સાચી માનવાનો વિકલ્પ હોય છે, પરંતુ આ અનુમાન ખંડનીય (rebuttable) હોય છે. એટલે કે, કોર્ટ હકીકતને સાચી માની શકે છે, પરંતુ જો વિરોધી પક્ષ તેની વિરુદ્ધ પુરાવા રજૂ કરે, તો કોર્ટ અનુમાન બદલી શકે છે. આ પ્રકારનું અનુમાન કોર્ટના વિવેક (discretion) પર આધાર રાખે છે.

ઉદાહરણ:

- જો કોઈ પત્ર યોગ્ય રીતે પોસ્ટ કરવામાં આવ્યો હોય, તો કોર્ટ અનુમાન કરી શકે છે કે તે પત્ર પ્રાપ્તકર્તાને પહોંચી ગયો હશે. પરંતુ, જો પ્રાપ્તકર્તા સાબિત કરે કે તેને પત્ર મળ્યો નથી, તો આ અનુમાન નકારી શકાય.
- BSA-2023ની કલમ ૮૮ હેઠળ, જો કોઈ વ્યક્તિ ૭ વર્ષથી ગાયબ હોય અને તેના વિશે કોઈ સમાચાર ન હોય, તો કોર્ટ અનુમાન કરી શકે છે કે તે મૃત છે. પરંતુ, જો પુરાવા બતાવે કે તે વ્યક્તિ જીવિત છે, તો અનુમાન ખોટું ઠરે.

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- "May Presume" એ વૈકલ્પિક અનુમાન છે, જે કોર્ટને ન્યાય પ્રક્રિયામાં લવચીકતા આપે છે.
- આ અનુમાન ખંડનીય હોવાથી, વિરોધી પક્ષને તેને નકારવાની તક મળે છે.
- આનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે એવી હકીકતો માટે થાય છે જે સામાન્ય જ્ઞાન અથવા નિયમિત વ્યવહાર પર આધારિત હોય.

૨. "Shall Presume" (અનુમાન કરવું જોઈએ)

વ્યાખ્યા:

BSA-2023ની કલમ ૪(૨) હેઠળ, "Shall Presume" નો અર્થ એ છે કે કોર્ટે કોઈ હકીકતને સાચી માનવી જ જોઈએ, સિવાય કે વિરોધી પક્ષ તેની વિરુદ્ધ પુરાવા રજૂ કરે. આ પ્રકારનું અનુમાન બંધનકર્તા (mandatory) હોય છે, પરંતુ તે પણ ખંડનીય હોય છે. આ અનુમાન કાયદાકીય જોગવાઈઓ અથવા ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત હોય છે.

ઉદાહરણ:

- BSA-2023ની કલમ ૮૧ હેઠળ, જો કોઈ દસ્તાવેજ ૩૦ વર્ષથી વધુ જૂનો હોય અને યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી મળે, તો કોર્ટે તેની સત્યતાનું અનુમાન કરવું જોઈએ. જો કે, જો વિરોધી પક્ષ સાબિત કરે કે દસ્તાવેજ નકલી છે, તો આ અનુમાન નકારી શકાય.
- જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે ચોરાયેલો સામાન મળે અને તે તેની માલિકીનો કોઈ સંતોષકારક જવાબ ન આપે, તો કોર્ટે અનુમાન કરવું જોઈએ કે તે ચોરીનો સામાન છે (કલમ ૮૭).

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- "Shall Presume" એ ફરજિયાત અનુમાન છે, જે કોર્ટને ચોક્કસ હકીકતોને સાચી માનવા માટે બંધનકર્તા બનાવે છે, જેનાથી ન્યાય પ્રક્રિયા વધુ સ્પષ્ટ થાય.
- આ અનુમાન ખંડનીય હોવાથી, વિરોધી પક્ષને પુરાવા રજૂ કરવાનો અધિકાર છે.
- આનો ઉપયોગ એવી હકીકતો માટે થાય છે જે કાયદામાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત હોય.

૩. "Conclusive Proof" (નિર્ણાયક પુરાવો)

વ્યાખ્યા:

BSA-2023ની કલમ ૪(૩) હેઠળ, "Conclusive Proof" નો અર્થ એ છે કે જ્યારે એક હકીકત સાબિત થઈ જાય, તો કોર્ટે બીજી હકીકતને સાચી માનવી જ જોઈએ, અને આ અનુમાનને ખંડનીય નથી (non-rebuttable). આનો અર્થ એ છે કે આવા પુરાવા સામે વિરોધી પક્ષ કોઈ પુરાવા રજૂ કરી શકે નહીં, અને તે હકીકત કાયદાકીય રીતે અંતિમ ગણાય.

ઉદાહરણ:

- BSA-2023ની કલમ ૮૫ હેઠળ, જો કોઈ દસ્તાવેજ પર ડિજિટલ હસ્તાક્ષર કાયદા અનુસાર પ્રમાણિત હોય, તો તેની સત્યતા નિર્ણાયક પુરાવો ગણાય, અને કોર્ટે તેને સાચું માનવું જોઈએ.
- જો કોઈ બાળકનો જન્મ લગ્ન દરમિયાન થયો હોય, તો કોર્ટે અનુમાન કરવું જોઈએ કે તે બાળક લગ્નમાંથી જન્મેલું છે (કલમ ૮૪), અને આ નિર્ણાયક પુરાવો ગણાય, સિવાય કે કાયદાકીય અપવાદ હોય.

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- "Conclusive Proof" એ સૌથી ઉચ્ચ સ્તરનો પુરાવો છે, જે હકીકતને અંતિમ અને નિર્વિવાદ બનાવે છે.
- આ પ્રકારનો પુરાવો વિરોધી પક્ષ દ્વારા ખંડનીય નથી, જેનાથી ન્યાય પ્રક્રિયા ઝડપી અને નિશ્ચિત બને છે.
- આનો ઉપયોગ ખાસ કરીને એવી હકીકતો માટે થાય છે જે કાયદામાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણાયક ગણાય છે.

ત્રણેય શબ્દોની સરખામણી

શબ્દ	વ્યાખ્યા	ખંડનીયતા	ઉદાહરણ	કોર્ટની ભૂમિકા
May	કોર્ટે	ખંડનીય	પોસ્ટ કરેલો	કોર્ટને
Presume	હકીકતને		પત્ર પહોંચી	વિવેકનો

શબ્દ	વ્યાખ્યા	ખંડનીયતા	ઉદાહરણ	કોર્ટની ભૂમિકા
	સાચી માની શકે છે.		ગયો હોવાનું અનુમાન.	અધિકાર.
Shall Presume	કોર્ટે હકીકતને સાચી માનવી જોઈએ.	ખંડનીય	30 વર્ષ જૂના દસ્તાવેજની સત્યતા.	કોર્ટે બંધાયેલી, પરંતુ ખંડન શક્ય.
Conclusive Proof	હકીકત અંતિમ રીતે સાચી ગણાય.	ખંડનીય નહીં	ડિજિટલ હસ્તાક્ષરની સત્યતા.	કોર્ટે સ્વીકારવું જ જોઈએ.

નિષ્કર્ષ

BSA-2023 હેઠળ "May Presume", "Shall Presume", અને "Conclusive Proof" શબ્દો હકીકતોની સાબિતીની પ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ અને નિયંત્રિત કરે છે. "May Presume" કોર્ટને લવચીકતા આપે છે, "Shall Presume" ફરજિયાત અનુમાન લાદે છે, અને "Conclusive Proof" હકીકતને અંતિમ બનાવે છે. આ શબ્દો ન્યાય પ્રક્રિયાને સરળ, ઝડપી, અને વિશ્વસનીય બનાવે છે

૧૭)“પ્રાથમિક પુરાવો” અને “દ્વિતીય કક્ષાનો પુરાવો” સમજાવો. દ્વિતીય કક્ષાનો પુરાવો ક્યારે આપી શકાય ?

પ્રાથમિક પુરાવા (Primary Evidence)

વ્યાખ્યા (કલમ ૫૭):

પ્રાથમિક પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજ અથવા તેની એવી નકલો કે જે મૂળની સમકક્ષ ગણાય અને જે કોર્ટમાં રજૂ કરીને હકીકતોને સાબિત કરવામાં આવે. આ પુરાવા સૌથી વધુ વિશ્વસનીય અને સચોટ માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે મૂળ દસ્તાવેજનું સીધું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- મૂળ દસ્તાવેજ: પ્રાથમિક પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજ જેના પર હસ્તાક્ષર, સીલ, અથવા અન્ય અધિકૃત ચિહ્નો હોય.
- બહુવિધ નકલો: જો દસ્તાવેજ એક જ સમયે અનેક નકલોમાં બનાવવામાં આવે (જેમ કે કાર્બન કોપીઓ અથવા એક્સરખી નકલો), તો દરેક નકલ પ્રાથમિક પુરાવા ગણાય.
- ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડ્સ: ઇલેક્ટ્રોનિક અથવા ડિજિટલ રેકૉર્ડ્સ, જે યોગ્ય રીતે પ્રમાણિત હોય અને યોગ્ય કસ્ટડીમાંથી રજૂ થાય, તે પણ પ્રાથમિક પુરાવા ગણાય.

ઉદાહરણ:

- મૂળ લખ્ખનો કરાર જે બંને પક્ષકારોએ હસ્તાક્ષર કરેલો હોય.
- એક મૂળ વસિયત જે વકીલની ઓફિસમાંથી રજૂ થાય.
- CCTV ફૂટેજની મૂળ ડિજિટલ ફાઇલ, જે પ્રમાણપત્ર સાથે રજૂ થાય.

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- પ્રાથમિક પુરાવા "બેસ્ટ એવિડન્સ રૂલ" (Best Evidence Rule) ને અનુસરે છે, જે મુજબ દસ્તાવેજની સામગ્રી સાબિત કરવા માટે મૂળ દસ્તાવેજ રજૂ કરવો ફરજિયાત છે (કલમ ૫૯).
- આ પુરાવા ઉચ્ચ વિશ્વસનીયતા ધરાવે છે, કારણ કે તેમાં ફેરફારની શક્યતા ઓછી હોય છે.

૨. ગૌણ પુરાવા (Secondary Evidence)

વ્યાખ્યા (કલમ ૫૮):

ગૌણ પુરાવા એટલે મૂળ દસ્તાવેજની નકલો, વિકલ્પો, અથવા અન્ય પરોક્ષ પુરાવા, જેનો ઉપયોગ ત્યારે થાય છે જ્યારે મૂળ દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ ન હોય. આ પુરાવા પ્રાથમિક પુરાવા કરતાં ઓછા વિશ્વસનીય ગણાય, પરંતુ ચોક્કસ શરતો હેઠળ સ્વીકારવામાં આવે છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- પ્રકારો:
 - પ્રમાણિત નકલો: સરકારી અધિકારી દ્વારા પ્રમાણિત કરેલી નકલો.
 - મિકેનિકલ નકલો: ફોટોકોપી, સ્કેન, અથવા ડિજિટલ નકલો, જે મૂળ સાથે તુલના કરેલી હોય.
 - કાઉન્ટરપાર્ટ્સ: દસ્તાવેજની નકલો જે મૂળની સમકક્ષ હોય (જેમ કે કરારની ડુપ્લિકેટ નકલ).
 - મૌખિક વર્ણન: દસ્તાવેજ જોયેલી વ્યક્તિ દ્વારા આપેલું મૌખિક નિવેદન.
 - લેખિત કબૂલાત: વિરોધી પક્ષ દ્વારા દસ્તાવેજની સામગ્રીની કબૂલાત.

ઉદાહરણ:

- મૂળ દસ્તાવેજ ખોવાઈ ગયો હોય તો તેની ફોટોકોપી, જે નોટરી દ્વારા પ્રમાણિત હોય.
 - એક વ્યક્તિનું મૌખિક નિવેદન કે, "મેં મૂળ વસિયત જોઈ હતી, અને તેમાં આવું લખેલું હતું."
 - સરકારી રેકૉર્ડમાંથી જન્મ પ્રમાણપત્રની પ્રમાણિત નકલ.
- પુરાવાકીય મૂલ્ય:
- ગૌણ પુરાવા ઓછા વિશ્વસનીય હોય છે, કારણ કે તે મૂળ દસ્તાવેજનું સીધું પ્રતિનિધિત્વ નથી કરતા.
 - તેનો ઉપયોગ માત્ર ત્યારે જ થાય છે જ્યારે પ્રાથમિક પુરાવા રજૂ કરવા અશક્ય હોય.
 - કોર્ટ ગૌણ પુરાવાની સત્યતા અને વિશ્વસનીયતાની કડક તપાસ કરે છે.

૩. ગૌણ પુરાવા ક્યારે સ્વીકાર્ય છે? (કલમ ૬૦)

BSA-2023ની કલમ ૬૦ હેઠળ, ગૌણ પુરાવા નીચેની પરિસ્થિતિઓમાં પુરાવા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે:

1. મૂળ દસ્તાવેજ વિરોધી પક્ષના કબજામાં હોય:

- જો મૂળ દસ્તાવેજ વિરોધી પક્ષ પાસે હોય અને તે રજૂ કરવાનો ઇનકાર કરે, તો ગૌણ પુરાવા સ્વીકારાય.
- ઉદાહરણ: જો એક પક્ષકાર પાસે મૂળ કરાર હોય અને તે રજૂ ન કરે, તો બીજો પક્ષ તેની ફોટોકોપી રજૂ કરી શકે.

2. વિરોધી પક્ષે મૂળના અસ્તિત્વની કબૂલાત કરી હોય:

- જો વિરોધી પક્ષ મૂળ દસ્તાવેજના અસ્તિત્વને સ્વીકારે, તો ગૌણ પુરાવા રજૂ કરી શકાય.
- ઉદાહરણ: જો આરોપી કબૂલે કે મૂળ વસિયત અસ્તિત્વમાં છે, તો તેની નકલ સ્વીકારાય.

3. મૂળ નાશ પામ્યું હોય અથવા ખોવાઈ ગયું હોય:

- જો મૂળ દસ્તાવેજ ખોવાઈ ગયો હોય, નષ્ટ થઈ ગયો હોય, અથવા નાશ થઈ ગયો હોય, તો ગૌણ પુરાવા સ્વીકારાય.
- ઉદાહરણ: જો મૂળ મિલકતનું ખત આગમાં બળી ગયું હોય, તો તેની પ્રમાણિત નકલ રજૂ કરી શકાય.

4. મૂળ ખસેડી શકાય તેમ ન હોય:

- જો મૂળ દસ્તાવેજ એવી જગ્યાએ હોય કે જેને ખસેડવું અશક્ય હોય (જેમ કે સરકારી રેકૉર્ડનો ભાગ), તો ગૌણ પુરાવા સ્વીકારાય.
- ઉદાહરણ: સરકારી રેકૉર્ડમાં સ્થાયી રેકૉર્ડની નકલ.

5. જાહેર દસ્તાવેજ હોય:

- જો દસ્તાવેજ જાહેર દસ્તાવેજ હોય, તો તેની પ્રમાણિત નકલ ગૌણ પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય (કલમ ૭૪-૭૭).
- ઉદાહરણ: જન્મ પ્રમાણપત્રની પ્રમાણિત નકલ.

6. મૂળમાં અનેક એન્ટ્રીઓ હોય:

- જો મૂળ દસ્તાવેજમાં ઘણી બધી એન્ટ્રીઓ હોય અને તેને તપાસવું અશક્ય હોય, તો તેની નકલ અથવા સારાંશ ગૌણ પુરાવા તરીકે સ્વીકારાય.
- ઉદાહરણ: બેંકના લાંબા હિસાબની પ્રમાણિત નકલ.

7. કાયદાકીય જોગવાઈ અનુસાર:

- જો કોઈ કાયદો ગૌણ પુરાવાને સ્વીકારવાની મંજૂરી આપે, તો તે રજૂ કરી શકાય.
- ઉદાહરણ: ઇલેક્ટ્રોનિક રેકૉર્ડની પ્રિન્ટઆઉટ, જે કલમ ૬૩ હેઠળ પ્રમાણિત હોય.

નોંધ:

- ગૌણ પુરાવા રજૂ કરતા પહેલા, કોર્ટને એ સાબિત કરવું જોઈએ કે મૂળ દસ્તાવેજ ઉપલબ્ધ નથી અથવા ઉપરોક્ત શરતોમાંથી કોઈ એક લાગુ પડે છે.
- કલમ ૬૪ હેઠળ, ગૌણ પુરાવા રજૂ કરવા માટે વિરોધી પક્ષને નોટિસ આપવી જરૂરી હોય છે, સિવાય કે ચોક્કસ અપવાદો હોય (જેમ કે દસ્તાવેજ જ નોટિસ હોય).

નિષ્કર્ષ

BSA-2023 હેઠળ, પ્રાથમિક પુરાવા મૂળ દસ્તાવેજો પર આધારિત હોય છે અને સૌથી વધુ વિશ્વસનીય ગણાય, જ્યારે ગૌણ પુરાવા મૂળની નકલો અથવા વિકલ્પો હોય છે અને મૂળ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે સ્વીકારાય છે. ગૌણ પુરાવાની સ્વીકાર્યતા કલમ ૬૦ હેઠળ નિર્ધારિત શરતો પર આધાર રાખે છે, અને કોર્ટ તેની કડક તપાસ કરે છે (૧૯) સાક્ષીઓને તપાસવાના વિવિધ તબક્કા વિગતે સમજાવો.)

મુખ્ય પૂછપરછ (Examination-in-Chief) - કલમ ૧૩૧

વ્યાખ્યા:

મુખ્ય પૂછપરછ એ સાક્ષીની પૂછપરછનો પ્રથમ તબક્કો છે, જેમાં સાક્ષીને તે પક્ષકાર દ્વારા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે જે તે સાક્ષીને કોર્ટમાં બોલાવે છે (જેમ કે વાદી અથવા પ્રતિવાદી). આ પૂછપરછનો ઉદ્દેશ સાક્ષીના નિવેદન દ્વારા કેસની હકીકતોને સ્થાપિત કરવાનો છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- આગવું પ્રશ્નો નિષેધ (No Leading Questions): કલમ ૧૩૪ હેઠળ, મુખ્ય પૂછપરછ દરમિયાન આગવું પ્રશ્નો (leading questions) પૂછવાની મનાઈ છે, સિવાય કે કોર્ટ તેની પરવાનગી આપે. આગવું પ્રશ્ન એટલે એવો પ્રશ્ન જે સાક્ષીને ચોક્કસ જવાબ આપવા માટે પ્રેરે.
- ઉદ્દેશ: સાક્ષીના નિવેદનો દ્વારા તેની જાણકારી, ઘટનાની હકીકતો, અને કેસ સાથે સંબંધિત માહિતી બહાર લાવવી.
- ઉદાહરણ: એક હત્યાના કેસમાં, વાદી દ્વારા બોલાવેલ સાક્ષીને પૂછવામાં આવે: "તમે ઘટનાના દિવસે શું જોયું?" આ પ્રશ્ન ખુલ્લો છે અને સાક્ષીને પોતાનું નિવેદન આપવાની તક આપે છે.
- પુરાવાકીય મૂલ્ય:
- મુખ્ય પૂછપરછ દ્વારા સાક્ષીના નિવેદનો કેસની હકીકતોને સ્થાપિત કરે છે.
- આ તબક્કે આપેલા નિવેદનો સામાન્ય રીતે વિશ્વસનીય ગણાય, પરંતુ તેની ચકાસણી જેરે પૂછપરછમાં થાય છે.

૨. ઊલટ પૂછપરછ (Cross-Examination) - કલમ ૧૩૧

વ્યાખ્યા:

જેરે પૂછપરછ એ બીજો તબક્કો છે, જેમાં વિરોધી પક્ષકાર (જે સાક્ષીને બોલાવે તેનો વિરોધી) દ્વારા સાક્ષીને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. આ પૂછપરછનો ઉદ્દેશ સાક્ષીના નિવેદનની સત્યતા, વિશ્વસનીયતા, અને સચોટતાની ચકાસણી કરવાનો છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- આગવું પ્રશ્નોની મંજૂરી: કલમ ૧૩૪ હેઠળ, જેરે પૂછપરછમાં આગવું પ્રશ્નો પૂછવાની મંજૂરી છે, જે સાક્ષીના નિવેદનમાં વિરોધાભાસ, ખામીઓ, અથવા અસત્ય બહાર લાવવામાં મદદ કરે.
- ઉદ્દેશ:
 - સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા ચકાસવી.
 - મુખ્ય પૂછપરછમાં આપેલા નિવેદનોમાં વિરોધાભાસ શોધવો.
 - સાક્ષીની સાક્ષ્યની સચોટતા પર શંકા ઉભી કરવી.

- ઉદાહરણ: ઉપરના હત્યાના કેસમાં, વિરોધી પક્ષ (આરોપીનો વકીલ) સાક્ષીને પૂછે: "શું તમે ખાતરીપૂર્વક કહી શકો કે તમે આરોપીને રાત્રે જોયો, જ્યારે પ્રકાશ ઓછો હતો?" આ પ્રશ્ન સાક્ષીની નિવેદનની વિશ્વસનીયતા પર શંકા ઉભી કરે છે.

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- જેરે પૂછપરછ સાક્ષીના નિવેદનની ચકાસણી કરે છે અને તેમાંથી સત્ય બહાર લાવે છે.
- આ તબક્કે મળેલા વિરોધાભાસ અથવા ખામીઓ કેસના નિર્ણયને પ્રભાવિત કરી શકે છે.
- જો સાક્ષીનું નિવેદન જેરે પૂછપરછમાં નબળું પડે, તો તેનું વજન ઘટી શકે છે.

૩. પુનઃ/ફેર પૂછપરછ (Re-Examination) - કલમ ૧૩૧

વ્યાખ્યા:

પુનઃપૂછપરછ એ ત્રીજો તબક્કો છે, જેમાં સાક્ષીને બોલાવનાર પક્ષકારને જેરે પૂછપરછ દરમિયાન ઉભી થયેલી અસ્પષ્ટતા, વિરોધાભાસ, અથવા શંકાઓને સ્પષ્ટ કરવાની તક આપવામાં આવે છે. આ પૂછપરછનો ઉદ્દેશ સાક્ષીના નિવેદનને મજબૂત કરવો અથવા સ્પષ્ટતા લાવવાનો છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- મર્યાદિત હેતુ: પુનઃપૂછપરછ ફક્ત જેરે પૂછપરછમાં ઉભી થયેલી બાબતો સુધી મર્યાદિત હોય છે. નવા વિષયો રજૂ કરી શકાતા નથી, સિવાય કે કોર્ટ પરવાનગી આપે.
- આગવું પ્રશ્નો નિષેધ: સામાન્ય રીતે આગવું પ્રશ્નો પૂછવાની મનાઈ હોય છે, પરંતુ કોર્ટની પરવાનગીથી પૂછી શકાય.
- ઉદાહરણ: જો જેરે પૂછપરછમાં સાક્ષીની દૃષ્ટિ પર શંકા ઉભી કરવામાં આવી હોય, તો પુનઃપૂછપરછમાં વાદીનો વકીલ પૂછે: "શું તમે પહેલાં જણાવ્યું હતું કે ઘટનાસ્થળે સ્ટ્રીટલાઇટ હતો?" આ પ્રશ્ન અસ્પષ્ટતાને દૂર કરે છે.

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- પુનઃપૂછપરછ સાક્ષીના નિવેદનને સ્પષ્ટ કરે છે અને જેરે પૂછપરછમાં ઉભી થયેલી શંકાઓને દૂર કરે છે.

- આ તબક્કો સાક્ષીની વિશ્વસનીયતાને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં મદદ કરે છે.

૪. કોર્ટ દ્વારા પૂછપરછ (Court's Examination) - કલમ ૧૩૫

વ્યાખ્યા:

કોર્ટને પણ સાક્ષીને પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર છે, જો તેને લાગે કે ન્યાયના હિતમાં તે જરૂરી છે. આ પૂછપરછ મુખ્ય, જેરે, અથવા પુનઃપૂછપરછ પછી કોઈપણ તબક્કે થઈ શકે છે.

લાક્ષણિકતાઓ:

- ઉદ્દેશ: કોર્ટના પ્રશ્નો હકીકતોને સ્પષ્ટ કરવા, અસ્પષ્ટતા દૂર કરવા, અથવા સાક્ષીના નિવેદનની સત્યતા ચકાસવા માટે હોય છે.
- લવચીકતા: કોર્ટ આગવું અથવા ખુલ્લા પ્રશ્નો પૂછી શકે છે, પરંતુ તે નિષ્પક્ષ રહેવું જોઈએ.
- ઉદાહરણ: જો સાક્ષીનું નિવેદન અસ્પષ્ટ હોય, તો જજ પૂછી શકે: "તમે ઘટનાના સમયે કયા સ્થળે હતા?"

પુરાવાકીય મૂલ્ય:

- કોર્ટની પૂછપરછ સત્ય બહાર લાવવામાં મદદ કરે છે અને ન્યાય પ્રક્રિયાને વધુ નિષ્પક્ષ બનાવે છે.
- આ તબક્કે મળેલા નિવેદનો કેસના નિર્ણયમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

વધારાના નિયમો અને જોગવાઈઓ

1. પૂછપરછનો ક્રમ (કલમ ૧૩૧): BSA-2023 હેઠળ, પૂછપરછનો ક્રમ નિશ્ચિત છે: પહેલા મુખ્ય પૂછપરછ, પછી જેરે પૂછપરછ, અને પછી પુનઃપૂછપરછ. કોર્ટ આ ક્રમ બદલી શકે, જો જરૂરી હોય.
2. અયોગ્ય પ્રશ્નો (કલમ ૧૩૩): પ્રશ્નો અયોગ્ય, અપમાનજનક, અથવા અસંબંધિત હોય તો કોર્ટ તેને નકારી શકે. ઉદાહરણ: "તમે શું ખાધું હતું?" જો તે ગુના સાથે સંબંધિત ન હોય.
3. લેખિત નિવેદનો (કલમ ૧૩૬): જો સાક્ષીએ અગાઉ લેખિત નિવેદન આપ્યું હોય, તો તેનો ઉપયોગ જેરે પૂછપરછમાં વિરોધાભાસ બતાવવા માટે થઈ શકે.

4. સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા: જેરે પૂછપરછમાં સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા પર પ્રશ્નો ઉઠાવી શકાય, જેમ કે તેની યાદશક્તિ, પક્ષપાત, અથવા દૃષ્ટિની ક્ષમતા.
-

નિષ્કર્ષ:-

BSA-2023 હેઠળ સાક્ષીની પૂછપરછના ત્રણ મુખ્ય તબક્કાઓ—મુખ્ય પૂછપરછ, જેરે પૂછપરછ, અને પુનઃપૂછપરછ—કેસની હકીકતોને સ્થાપિત કરવા, ચકાસવા, અને સ્પષ્ટ કરવામાં મદદ કરે છે. કોર્ટની પૂછપરછ ન્યાયની ખાતરી કરે છે. આ તબક્કાઓ ન્યાય પ્રક્રિયાને નિષ્પક્ષ, પારદર્શી, અને વિશ્વસનીય બનાવે છે.

